

FRANCISCUS VAN ASSISI

MET BIJDRAGEN VAN

Frank Bosman

Kees van Dooren

Gerard Pieter Freeman

Machtelt Brüggen Israëls

Henk van Os

Bert Roest

Evelyne Verheggen

Museum Catharijneconvent, Utrecht
WBOOKS, Zwolle

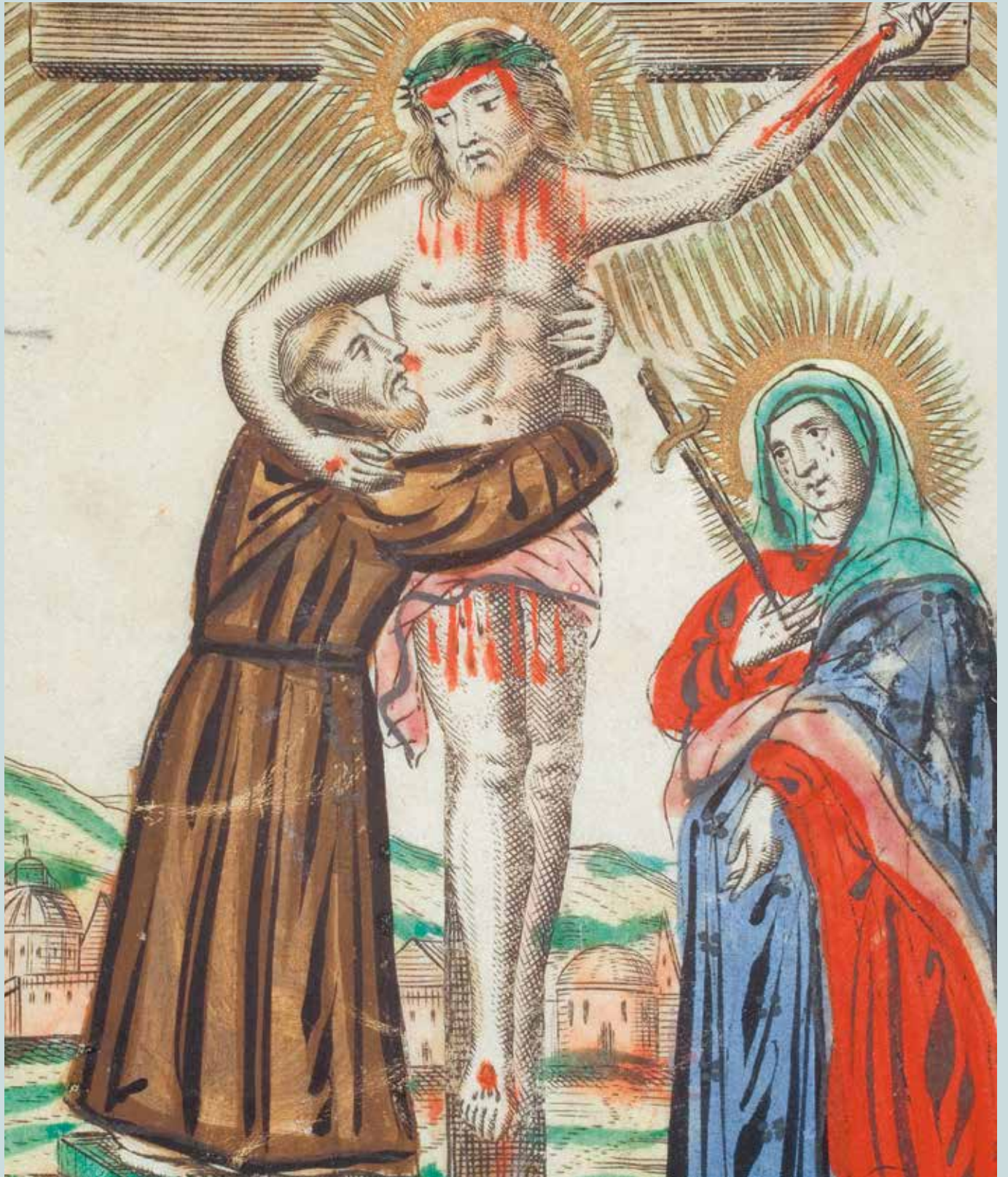
INHOUD

- 4 Voorwoord
- 6 De gestalten van Franciscus
Henk van Os
- 46 Franciscus van Assisi: ordestichter en populaire heilige
Gerard Pieter Freeman
- 64 Franciscus in de vroege Italiaanse kunst
Machtelt Brügggen Israëls
- 94 De minderbroeders in de Lage Landen
Bert Roest
- 118 Franciscus en Christus in contrareformatie en barok
Kees van Dooren
- 148 Volksdevotie rond Franciscus vanaf de Gouden Eeuw
Evelyne Verheggen
- 180 Franciscus, Gods jongleur
Frank Bosman
- 196 Noten
- 201 Register
- 207 Personalia auteurs
- 208 Colofon

Detail [afb.12](#).

 Alle afbeeldingen met dit icoon zijn in de tentoonstelling Franciscus in Museum Catharijneconvent te zien.

VOLKSDEVOTIE ROND FRANCISCUS VANAF DE GOUDEN EEUW

Evelyne Verheggen

De zestiende eeuw werd in Europa gekenmerkt door grote godsdienstige conflicten. Eeuwenoude katholieke gebruiken als reliekverering en aflatenverstreking werden ter discussie gesteld. Daartoe gedwongen zette de katholieke kerk een nieuwe koers in. Dit bleek echter onvoldoende om de eenheid te bewaren. Van augustus tot en met oktober 1566 raasde een storm van roof en vernieling van kerkelijke bezittingen over de Nederlanden. In 1568 kwamen de Nederlanden in opstand tegen het Spaanse katholieke gezag. De Zuidelijke Nederlanden bleven katholiek. In de Noordelijke Nederlanden had de protestantse reformatie zich dieper genesteld, waardoor afscheiding onafwendbaar bleek. In 1588 werd de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën opgericht. Het calvinisme werd de bevoorrechte godsdienst, de katholieke kerk moest ondergronds. Het opdragen van heilige missen werd verboden op straffe van gevangenneming of geldelijke boetes.

Katholieken kwamen bijeen in huiskamers en schuilkerken.¹

In dit verhaal wordt, onder meer aan de hand van geestelijke leidsmannen en -vrouwen én van door hen gebruikte devotionalia, de context geschetst van de katholieke volksvroomheid in de zeventiende en achttiende eeuw in verbondenheid met Franciscus.

HERWAARDERING VAN RELIGIEUZE KUNST

Aan het einde van de zestiende eeuw zetten de katholieken een tegenbeweging in, de contrareformatie. Belangrijk was de herwaardering van religieuze kunst, veel was immers tijdens de Beeldenstorm verloren gegaan. Ook de devotie voor heiligen werd een belangrijk instrument in de strategie om verloren zielen terug te winnen. De heiligen werden vereerd en tot voorbeeld gesteld vanwege hun deugden. In de katholieke geloofsbeleving waren de heiligen iconen. Die kon men navolgen en ze zorgden in de hemel voor voorspraak. Het was een van de belangrijkste verschilpunten tussen de protestanten en katholieken.

Op vele fronten werden hervormingen doorgevoerd binnen de rooms-katholieke kerk. In West-Europa ontwikkelde Antwerpen zich als het centrum van waaruit de contrareformatie een nieuw gezicht kreeg.² Vanuit de

Scheldestad werden vele nieuwe, stichtelijke boeken uitgegeven en verspreid. Een van de belangrijkste projecten was het opnieuw beschrijven van de heiligenlevens. Was in de late middeleeuwen de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine (ca. 1229-1298) leidend, in 1619 verscheen een geheel nieuwe bewerking onder de titel *Generale legende der heylighen met de leven Iesu Christi ende Maria: verga-dert wt de H. Schrifture, oude vaders en registers der h. ker-cke*.³

Het boek beschrijft de levens van heiligen en hoe zij dienen te worden nagevolgd in hun deugden. In de voorreden gaan de schrijvers Petrus Ribadeneira (1527-1611) en de uit Utrecht afkomstige Heribertus Rosweyde (1569-1629), beiden jezuïeten, in op de oude gebruiken 'de levens der Heylighen t'ondersoecken'.⁴ Zorgvuldig wordt beschreven hoe gestorven personen de status van heilige kunnen verkrijgen (canonisatie), hoe zij dienen te worden vereerd en hoe men ze kan aanroepen. Tot slot wordt belicht hoe men de beelden en de relieken van heiligen tot gebed kan aanwenden. De bijgevoegde, gegraveerde afbeeldingen – een vel per maand – dienden ter educatie van ongeletterden en om het geheugen op te frissen. De belangrijkste functie van het religieuze (heiligen)beeld was dat het diende als hulpmiddel bij het gebed: 'Om datse 't gemoet souden beweghen ende verwecken.' Tot slot fungeerde het beeld ook ter verering. Dat bleef ook in de latere eeuwen een controversieel punt. Er was weliswaar behoefte aan, maar het mocht niet meer leiden tot afgoderij. Na de dood van Rosweyde in 1629 werkten zijn medebroeders Jean Bolland (1596-1655) en Godfried Henschen (1601-1681) verder aan het beschrijven van heiligenlevens. Dat resulteerde in 1643 in de eerste van een lange reeks indrukwekkende uitgaven, de zogenoemde *Acta sanctorum*.⁵

HAARLEM, NIEUWE VOLGELINGEN VAN FRANCISCUS

Vanaf het einde van de vijftiende eeuw waren in Haarlem minderbroeders actief. In 1578 werd het klooster geplunderd en verwoest. De minderbroeders vluchtten naar Keulen en naar Brabant.⁶ Het is echter niet waarschijnlijk dat Haarlem het lang zonder de zielzorg van de paters

heeft moeten stellen. Dat in Haarlem het franciscaanse gedachtegoed weer echt voet aan de grond kreeg, is vooral te danken aan de zeer vrome en gedreven priester Nicolaas Wiggers Cousebant (1555-1628), ook wel Nicolaas Vigerius genoemd, een verbastering van zijn voornaam en doopnaam (afb.117).

Cousebant was telg uit een Haarlems welgesteld geslacht, dat zijn vermogen vergaarde met bierbrouwen.⁷ Hij was opgegroeid ten tijde van de woelige jaren van de reformatie. Hij volgde een gedegen theologische opleiding in Keulen (waar hij later een priesterseminarie stichtte), Leuven en Zweden.⁸ Cousebant was een begenadigd spreker en had een grote voorliefde voor een streng ascetische leefwijze in navolging van Franciscus.

In 1584 nam hij twee jonge vrouwen op in zijn huis in Haarlem als geestelijke dochters. Al snel sloten tientallen vrouwen zich aan bij 'de Maechden in den Hoek'. Deze religieuze vrouwengemeenschap telde de eerste helft van de zeventiende eeuw zo'n tweehonderd semi-religieuze vrouwen. Een van de eerste vrouwen, Agatha van Veen (†1623), had voordat ze naar Haarlem kwam een tijd doorgebracht bij de clarissen in de Zuidelijke Nederlanden. Door haar verhalen en de toewijding aan de franciscaanse familie namen de geestelijke dochters al vroeg de derde orderegule van Franciscus aan. Het was niet onlogisch dat de spiritualiteit van Franciscus werd omarmd: deze stond ook al centraal binnen de moderne devotie. Daar werd de ootmoed (nederigheid) als een belangrijke deugd beschouwd, naast gehoorzaamheid, armoede en reinicheit (zuiverheid).⁹ De sobere en nederige spiritualiteit in navolging van Franciscus paste uitstekend in de hernieuwde missie die de katholieke kerk zich ten doel had gesteld. Cousebant was geestelijk vader voor de maagden. Hij reisde veel binnen Holland en naar Friesland en Groningen om zijn missie te verkondigen. Dat hij daarin succesvol was, blijkt onder andere uit het grote aantal geestelijke maagden dat vanuit Friesland intrad bij de maagden in de Hoek.¹⁰

De eerste maagden in de Hoek leefden samen in armoede, in gemeenschap van goederen.¹¹ De strenge regels, geënt op het kloosterleven van de clarissen, vielen echter niet mee en leidden tot uitputting en ziekte bij de

Afb.117

Na zijn dood werd een portret van Nicolaas Wiggers Cousebant gegraveerd door Jacob Matham. **Pieter Soutman (ontwerper), Jacob Matham (graveur), ca. 1630, gravure, 24,8 x 15,5 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH g1630**

maagden. Cousebants strenge en sobere richtlijnen leidden tot discussie en waren wellicht een van de redenen dat hij de gemeenschap in 1602 verliet. Als directe aanleiding wordt echter gegeven dat hij in conflict kwam met de apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer over de te varen koers in de Hollandse Zending. Cousebant wilde graag vicaris of zelfs bisschop van Haarlem worden. Hij verloor die strijd ten gunste van de favoriet van Vosmeer, Albert Eggius. Na

een bezoek aan de paus in 1603 trad hij in Keulen in bij de minderbroeders-observanten. Hij schonk zijn hele vermogen van 70.000 Hollandse daalders weg aan goede doelen. Na zijn noviciaat werd hij op de feestdag van Sint-Michael geprofeest in het klooster Ad Olivas.¹²

Bij de maagden in de Hoek werden de kloostertucht en de strenge armoede onder Cornelis Arentz. Lighthart (1552-1613) en Joost Cats (1581-1641) versoepeld.¹³ De onderlinge contacten tussen Haarlem en Keulen bleven bestaan, vooral via briefwisselingen. Jaarlijks bezocht Cousebant de Republiek in wereldse kledij, zodat hij niet teveel opviel. Behalve met Keulen werd er vanuit Haarlem ook gecorrespondeerd met het clarissenklooster in Lissabon. Daar hadden zich ook Nederlandse maagden gevestigd na de Beeldenstorm.¹⁴

DE PREKEN VAN NICOLAAS WIGGERS COUSEBANT IN KEULEN

In Keulen was Cousebants inzet en bevlogenheid onverminderd en zijn kwaliteiten bleven niet onopgemerkt. Het klooster onderging een ongekende bloei onder zijn bewind als gardiaan (overste van een klooster).¹⁵ Hij werd driemaal verkozen tot provinciaal (overste) van de Keulse provincie. Cousebant en zijn Nederlandse medepaters continueerden de missie in de Republiek vanuit Keulen.¹⁶

Het definitieve vertrek van Cousebant uit Haarlem was voor acht maagden uit de Hoek reden om hem naar Keulen te volgen. Aanvankelijk waren zij niet door kloosterregels gebonden en leefden gemeenschappelijk volgens de derde orderegel van Sint-Franciscus. Door boete en gebed, afgescheiden van de wereld, streefden zij naar volmaaktheid van hun religieuze leven. Zo groeiden zij langzaam toe naar de kloosterlijke tucht en in 1611 aanvaardden tien zusters een leven volgens de eerste regel van de heilige Clara. In 1617 was het klooster onder leiding van zuster Gedula Jans uit Leeuwarden uitgegroeid tot een gemeenschap met 33 religieuzen. Vanuit Keulen werd een zusterklooster gesticht in Filtzengraben. Ook daar was Cousebant geliefd. Drie clarissen zond hij naar Münster om daar een nieuw klooster te stichten en ook in Mainz en Oldenzaal initieerde hij de oprichting van clarissen-gemeenschappen.¹⁷

De preken van Cousebant werden door de zusters verzameld. Een handschrift met zijn sermoenen wordt nu bewaard in Museum Catharijneconvent.¹⁸ Het is afgeschreven door zuster Geertgen Gijsbers uit het clarissenklooster Marientempel in Keulen. Uit de door haar geschreven inleiding blijkt hoe bemind hij was als geestelijke vader, ondanks de strenge kloostertucht:

‘Toen wij onze zalige eerwaarde vader bijna moesten missen, hebben 3 of 4 zusters de laatste jaren voor zijn sterven deze punten uit zijn mond opgeschreven. Voor ons zelf, niet voor anderen omdat wij dan iets van zijn wijsheid konden bewaren en niet zouden vergeten wat hij met al zijn liefde had uitgesproken.’¹⁹

Het boek bevat onder andere tachtig sermoenen van zonen feestdagpreken en 52 preken voor de verschillende heiligendagen. Preken over Franciscus zijn in het handschrift ruim vertegenwoordigd.²⁰ Op 4 oktober luidde de titel van de preek ‘Op den dagh vanden H. Franciscus’.²¹ Bij het octaaf (acht dagen later) werd gepreikt ‘Op onse H. vaders Franciscus Translatie of op sijn octaef’. Op 17 september werd gepreikt over de stigmata ‘Op den Dag die en H. Vader Franciscus de H. Wonden ontvingh’. Overige gerelateerde franciscaanse preken waren op Porziunculadag (2 augustus), de naamdagen van de heiligen Clara (11 augustus), Antonius van Padua (13 juni) en Bonaventura (15 juli) en tenslotte een preek over Maria Onbevlekt Ontvangen (8 december).

Cousebant putte zijn inspiratie uit de levensbeschrijving van Bonaventura en de *Fioretti*. Het navolgen van Franciscus' lijden werd in het licht van de ultieme navolging van Christus beschreven. In de preken staan de deugden van Franciscus centraal. Nederigheid (‘wordt klein in uw eigen ogen’), armoede in de vorm van totale onthechting (‘Hij was los van de wereld en los van zich zelf waardoor het scheen of hij mens van een andere wereld was’), vasten, perfecte gehoorzaamheid aan God, perfecte naastenliefde, en zelfkastijding. In de preken werd de strenge kloostertucht als ideaal gesteld: ‘Franciscus kastijdde zo zijn lichaam, dat als hij zou sterven, hij

zijn lichaam om vergiffenis bad. Omdat hij voor de eer van God zichzelf te veel had gekastijd werd zijn vlees onderdanig aan de geest.’²²

MINDERBROEDERS TERUG IN DE REPUBLIEK

Na de vrede in Münster in 1648 braken er voor de katholieken in de Republiek betere tijden aan. Er konden weer kerken worden gebouwd verscholen achter de façade van gewone huizen, de zogenoemde schuil- of schuurkerken. De Republiek telde in de zeventiende eeuw gemiddeld ongeveer 1,5 miljoen inwoners. Veertig procent van de bevolking was katholiek gebleven of teruggekeerd: de contrareformatie had zijn uitwerking niet gemist.²³ De rooms-katholieke kerk in de Republiek telde in 1694 ca. 250 staties. Voor de gelovigen waren ongeveer 400 à 500 priesters beschikbaar. Na de vrede van Münster in 1648 was het aantal reguliere priesters sterk toegenomen. Een schatting spreekt van 140 regulieren en 300 seculieren in 1656, terwijl die verhouding 1 op 6 was in 1629.²⁴

In de moeilijke tijd na de reformatie reisden de minderbroeders van stad naar dorp. Omdat de meeste franciscaner paters buiten het klooster leefden, kregen ze aparte regels opgelegd om hun religieuze dagorde te praktiseren.²⁵ Enkel binnenshuis en in de kerk liepen ze in pij.

Er zijn enkele schilderijen waar (Nederlandse) minderbroeders op zijn afgebeeld. Priesters in de zeventiende eeuw werden veelvuldig pas na hun dood geportretteerd. Na de dood kon men niet meer ijdel zijn en werd men om zijn deugden herinnerd. Daarom zijn er zoveel doodsportretten van priesters uit deze periode.²⁶ Van vier minderbroeders zijn portretten bewaard. Ze zijn geportretteerd terwijl ze zijn opgebaard in habijt en zonder sandalen. Ze liggen op een houten baar, een ruwe mat van hooi of stro of op de kale grond (afb.118).²⁷

Er zijn ook diverse portretten van minderbroeders waarvan niet precies bekend is, wie de afgebeelde persoon is. Aan het einde van zijn leven schilderde Rembrandt drie portretten van minderbroeders. Voor het bekendste schilderij wordt aangenomen dat zijn zoon Titus model stond (afb.119).²⁸ Hij draagt het habijt van een kapucijn. Het zijn portretten van paters, studies in de weergave van

gezichtsuitdrukkingen en lichaamstaal. Een devote man in een franciscaner pij was immers synoniem aan nederigheid, vroomheid en onthechting. Dat Rembrandt deze minderbroeders bij leven schilderde is bijzonder, dat werd immers zelden of nooit gedaan. De onconventionele onderwerpskeuze, gericht op het uitbeelden van menselijke emoties, wordt hier duidelijk bevestigd.

Afb.118

Pater Jacobus Tyras (1585-1638) ligt opgebaard. De minderbroeder preekte onder andere in Den Haag, Schagen, Oudewater en Hoorn. Hij kwam regelmatig in opspraak vanwege theologische discussies met predikanten. In de winter van 1637 werd hij gevangengenomen. Kort nadat hij drie maanden later werd vrijgekocht, overleed hij. Er is ook een schilderij bewaard met dit doodsportret, Weert, Gemeentemuseum Jacob van Horne. **Pieter Nolpe naar J. Deyer**, 1638, gravure, 50,8 x 40 cm, Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-OB-9203

GEESTELIJKE MAAGDEN

De rooms-katholieke kerk werd in de zeventiende eeuw gedragen door vrouwen: de geestelijke maagden of geestelijke dochters. In de volksmond werden zij kloppen genoemd. Zij leefden ‘in de wereld’ en legden bij hun wijding enkel de gelofte van zuiverheid af.²⁹ Diverse begijnhoven hadden de reformatie overleefd, omdat de huisjes particulier bezit waren. De begijnen, onder andere woonachtig in Amsterdam, Haarlem en Delft, legden bovendien de op het kloosterleven geënte geloften af van gehoorzaamheid en armoede. Bijna vijfduizend vrouwen leefden zo een devoot en vooral deugdzaam leven in navolging van hun mystieke bruidegom Christus en zijn moeder Maria. IJdelheid was een zonde en daarom lieten zij zich zelden (bij leven) portretteren. Vanwege de weinige visuele bronnen zijn ze in de kunstgeschiedenis lang onopgemerkt gebleven, ze komen immers zelden voor op de schilderijen die nu voor ons zo’n belangrijk document vormen in de verbeelding van de zeventiende-eeuwse leefwereld.³⁰

Veel geestelijke maagden waren afkomstig uit welgestelde families, maar de meesten moesten in hun eigen levensonderhoud voorzien. Dat deden ze in de traditie van het kloosterleven door middel van handenarbeid, zodat ze tijdens het werken ook konden bidden (*ora et labora*). Borduren, kantklossen en het naaien van kleding waren hun belangrijkste bezigheden, naast charitatieve werken van ziekenzorg, het geven van (stichtelijk) onderwijs aan kinderen en het zorgen voor armen, wezen en verdrukten. Ze waren over het algemeen geletterd en geschoold. Ze lazen stichtelijke boeken en luisterden naar de preken en het onderricht van hun geestelijke vaders, de priesters.

Afb.119

Waarschijnlijk stond Rembrandts zoon Titus model voor dit ingetogen schilderij van een minderbroeder-kapucijn in habijt. **Rembrandt Harmensz. van Rijn**, 1660, olieverf op doek, 79,5 x 67,7 cm, Amsterdam, Rijksmuseum, SK-A-3138

Veel van hun tijd én geld werd besteed aan de aankleding en zorg voor de schuil- en schuurkerken. Ze borduurden de paramenten en textilia voor de katholieke erediensten en schonken kostbaar zilver en verguld vaatwerk dat bij het vieren van de liturgie werd gebruikt (afb.120). De inrichting van de kerken moest bijdragen aan het mooiste en het beste wat men God te bieden had. Zodoende werd veel religieus vaatwerk, zoals kelken, wierookvaten, kandelaars en relikhouders, door de maagden geschonken aan de schuilkerken.³¹ Met hun geld en juwelen werden de kerken vooral begiftigd voor de absolute pronkstukken van de zeventiende-eeuwse devotie voor het Heilig sacrament (de door de priester gewijde hostie als het lichaam van Christus): monstransen. Deze monumentale houders voor de uitstalling van het Heilig sacrament worden nog steeds in kerken bewaard en soms ook gebruikt.

De kerkruimte moest een perfecte plaats zijn voor contemplatie, zodat men zich dicht bij de hemel kon wanen. De ziel werd onder invloed van de religieuze kunst, de religieuze muziek en de theatraliteit van de liturgie verheven; de mens onderging daardoor een totaal-ervaring van liefde en geluk. Het leed en de pijn van de wereld werden naar de achtergrond verdrongen. De kunst bood ruimte aan de verbeelding van metaforen en symbolen die handvatten boden voor de mystieke beleving. De ruimte moest de gemeenschap dragen naar eenheid en verbondenheid.

De door Cousebant gestichte statie in de Hoek groeide uit tot de grootste en bekendste kloppenstatie in de Republiek. Van het leven en de werken van de maagden weten we veel dankzij 250 overgeleverde levensbeschrijvingen van de hand van de Amsterdamse katholieke regentendochter Tryn Jans Oly (1585-1651). Naar voorbeeld van de laatmiddeleeuwse *vitae* tekende zij na de dood het levensbericht op. Daarmee kon het (deugd-zame) leven van de medezuster worden herinnerd en nagevolgd. Daarnaast zijn er nog tientallen afgeschreven preken en meditaties bewaard, opgetekend naar de woorden van de geestelijke vaders van deze gemeenschap.³²

GEESTELIJKE MAAGDEN EN HUN 'BEELDEKENS'

De maagden praktiseerden een streng religieus leven. Hun geestelijke vaders hadden daartoe een 'regel' opgesteld in de traditie van de laatmiddeleeuwse kloosterspiritualiteit.³³ Hoewel de priesters en paters die de maagden begeleidden ongetwijfeld ook zeer vroom leefden, functioneerden ze toch meer als aangever, leraar en bediener van de sacramenten. Het strenge ascetische leven was meer voorbehouden aan paters die in clausuur leefden.

De dagindeling van de geestelijke maagden bestond uit gebed en kerkgang, waarbij de getijden veelal tijdens het verrichten van het (hand)werk werden gebeden. Aan de getijden, de dagen van de week en de kerkelijke feesten van het jaar werden thema's verbonden uit het leven van Christus, Maria, heiligen en andere spirituele onderwerpen.³⁴ Om zich op het 'puntje' van de meditatie te focussen en de thema's te herinneren, maakten maagden voor

de privédevotie volop gebruik van stichtelijke boeken en van devotieprenten, soms ook in combinatie met relieken.³⁵ De boeken en prenten werden aangewend als hulpmiddel bij het gebed. Voor de meditatie trokken de maagden zich – als dat mogelijk was – terug in een bidplaats, die was aangekleed met devotionalia in de vorm van prenten, beeldjes en andere vrome voorwerpen.³⁶ Trijn Jans Oly schrijft in de *Levens der maeghden* dat vrijwel ieder katholiek huis beschikte over zo'n bidplaats.³⁷

De praktijk van het bidden gebeurde volgens een techniek die werd aangeduid als de 'imaginatie'. In een persoonlijk gesprek met God, Jezus, Maria of heiligen verbeelde men zich aanwezig te zijn bij de in de tekst beschreven handeling of de afgebeelde voorstelling. Men kon zich ook verplaatsen in een andere persoon die was afgebeeld of beschreven. Men stelde zich voor hoe het voelde, klonk, rook, proefde en wat men zou zien bij bijvoorbeeld het lijden van Christus, alsof men daar werke-

lijk bij aanwezig was. Heiligenlevens en -afbeeldingen inspireerden tot het navolgen van hun deugden en men hoopte daarmee op voorspraak in de hemel. De vereerde heilige stond dichtbij en werd als het ware een 'vriend' of 'vriendin'.

In hun dagelijks leven maakten de maagden volop gebruik van devotieprenten. Een interessante bron zijn de vele handschriften met ingeplakte devotieprenten die zijn overgeleverd (afb.121). In religieuze musea en bij particuliere verzamelaars zijn veel losse prentjes overgeleverd met aan de achterzijde geschreven teksten, die duiden op het gebruik door geestelijke maagden. Van de ingeplakte prentjes weten we met zekerheid waar, wanneer en in welke verband ze zijn gebruikt. De ingeplakte prentjes zijn daarmee een kostbare bron voor onderzoek.

< Afb.120

Antependium met geborduurde heiligen: Franciscus, Catharina en Antonius van Padua. **Toegeschreven aan de Maagden in den Hoeck**, Haarlem, ca. 1625, fluweel, zijde en gouddraad, 50,5 x 134 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t143

> Afb.121

Een papieren devotieprent met een gravure van de mystieke levensweg van een minderbroeder. Het prentje is ingebonden in een handschrift van de Maagden in den Hoeck uit Haarlem.

Corte beschrijvinge vande weghe des ewicheijts, Joost Cats, 1633, Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH Warm h92D19, p. 624-625

Uit de *Levens der maechden* van Tryn Jans Oly weten we dat de prentjes bij wijze van devotionele handarbeid door de maagden werden ‘afgezet’ (ingekleurd) of versierd.³⁸ Ze deelden ze uit aan kinderen bij onderricht en catechese om het geloof op te wekken. Tryn Jans beschrijft in de levens van Claertgen Heydricks dochter en Maritgen Isbrants dochter dat zij als kinderen reeds de beschikking hadden over vele religieuze ‘beeldekens’.³⁹

Klopje Lysbeth Pauwels introduceerde de kruisweg, die zij met medemaagden, met behulp van devotieprentjes in een afgelegene schuur praktiseerde.⁴⁰ De privébidplaatsen versierden ze met vele ‘beeldekens’ en ‘schilderijtjes’.⁴¹ In Maastricht leefde de geestelijke maagd Elisabeth Strouven (1600-1661). Lange tijd praktiseerde zij haar geestelijk leven volgens de derde orderegel van Franciscus. In haar autobiografie schreef zij dat haar enigszins labiele huisgenote tijdens haar afwezigheid het huis had volgehouden met afbeeldingen van haar inspirator.⁴²

‘Pas was ik [...] uit den biechtstoel gekomen en kwam een tijdje daarna thuis, of – nog voordat ik binnen was en de deur helemaal open had – daar zie, dat het hele voorhuis behangen is met het leven van Sint Franciscus [...] Ik vond niet alleen de voorkamer, maar het hele huis met prentjes behangen, juist zoals men dit met Sint Servaas in het kraampje ziet.’

Er waren ook klopjes die geld verdienden met handel in devotionalia. De Amsterdamse klop Hendrikje Kool, nazaat van de prentengraveurs Muller, bestierde de winkel ‘de Vergulde Passer’.⁴³ Per post werden devotieprenten en boeken als cadeau naar de maagden in Keulen opgestuurd.⁴⁴

Het overgrote deel van de gebruikte devotieprenten was afkomstig uit Antwerpen. De Scheldestad was in de zeventiende eeuw hét centrum in West-Europa van de religieuze kunst en cultuur.⁴⁵ Noord-Nederlandse graveurs vervaardigden in mindere mate devotieprenten voor deze commercieel aantrekkelijke markt.⁴⁶

Uniek was dat de maagden in de Hollandse Zending de devotieprenten gingen voorzien van handgeschreven

teksten. Ze gingen dienen als een ondergrondse vorm van communicatie. Bij intrede, jubileum van de professie of als blijk van vriendschap werden aan de achterzijde beschreven devotieprenten uitgedeeld aan de medezusters. Omdat het opdragen van aflaatmissen moeilijk was, ging men bij overlijden prenten ronddelen in de gemeenschap met de tekst ‘Bid voor de ziel van (...)’. De twee oudst bekende doodsprenten zijn geschreven naar aanleiding van het overlijden van Tryn Jans Oly in 1651.

Bij het verstrekken van de sacramenten, zoals communie, vormsel, biecht en priesterwijding deelden de maagden de prentjes uit. Zo ontstonden de doodsprenten, communieprenten, priesterwijdingsprenten in de zeventiende eeuw in de kloppen- en begijnengemeenschappen in de Republiek. Gebruiken die pas aan het einde van de achttiende eeuw werden overgenomen door de Zuidelijke Nederlanden, Duitsland en de rest van de wereld.

In de loop van de achttiende eeuw werden steeds meer devotieprenten geïmporteerd vanuit Duitsland. Veel ambachtelijke, met devotie vervaardigde kantprenten en geschilderde miniaturen zijn vrijwel zeker uit Duitse kloosters afkomstig (afb.122). Omdat het hier echter om anonieme vormen van huisvlijt gaat, is het vaak moeilijk de herkomst precies te duiden (afb.123).

DEVOTIEPRENTEN

In deze context functioneerden ook de devotieprenten van Sint-Franciscus. Van de volksheilige zijn honderden verschillende prenten gedrukt, gesneden of geschilderd.⁴⁷ Alleen de gebroeders Wierix (werkzaam tussen 1570 en 1620) graveerden al meer dan twintig portretten van de heilige.⁴⁸ Via marskramers, prent- en boekwinkels en stalletjes in bedevaartsoorden konden mensen de prenten kopen.⁴⁹

In de middeleeuwen is de religieuze beeldende kunst vooral gericht op gebed en onderricht. Niet iedereen kon immers lezen, maar wel kijken. Vandaar de uitdrukking ‘zien is geloven’. In de zeventiende eeuw werd de religieuze beeldtaal lichamelijker. Religieuze beelden moesten emoties oproepen. Bij Franciscus betekende dat, naast de liefde voor Christus en de medemens, armoede, zelfkastijding en nederigheid. De intimiteit waarmee op vele

 Afb.122

Franciscus is afgebeeld als boeteling in de natuur. Hij houdt een schedel, opengeslagen boek en kruis in zijn handen. Dergelijke devotietekeningen met gesneden randen worden kantprenten genoemd. Waarschijnlijk werden veel van dergelijke devotieprentjes in Duitse vrouwenkloosters gemaakt. **Onbekend**, Duitsland (?), ca. 1800, tekening op perkament, 12 x 6,9 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM dp5132

 Afb.123

Deze vrij grof gesneden devotieprent met Franciscus is waarschijnlijk gemaakt naar voorbeeld van ambachtelijke kantprentjes die veelal in Duitse kloosters vervaardigd werden. Die prentjes werden op vrij grote schaal geïmporteerd in de Republiek. **Onbekende maker**, 1750-1825, gekleurde tekening met gesneden randversiering op perkament, 11,7 x 7,1 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM dp5133

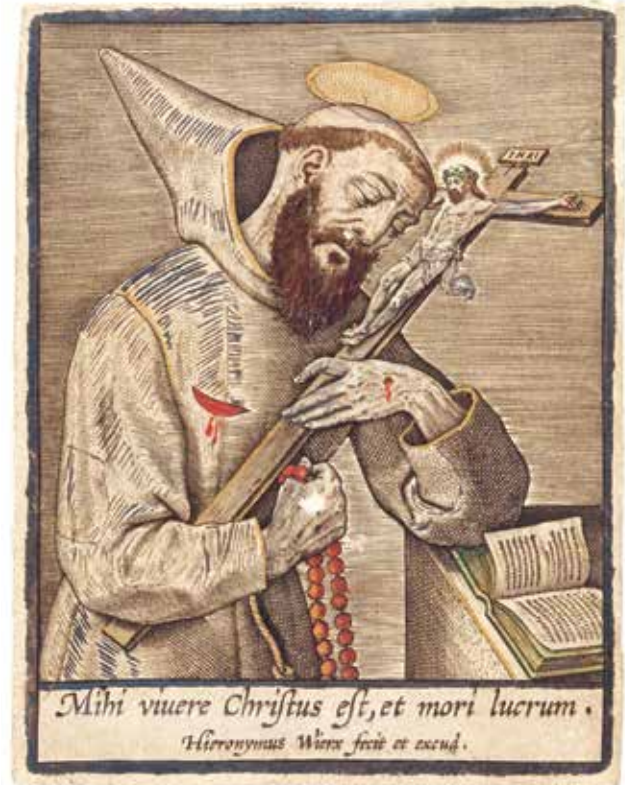

 Afb.124

Franciscus omarmt de gekruisigde Christus, staande op een deugdenladder van nederigheid, armoede, kuisheid, gehoorzaamheid en naastenliefde. **Michiel Cabbayey**, ca. 1700, ingekleurde gravure op perkament, 8 x 5 cm, Weert, Gemeentemuseum Jacob van Horne, 8905, bruikleen minderbroeders-franciscanen Nederland. Foto Ruben de Heer, Utrecht

afbeeldingen Franciscus Christus omarmt, wordt in het heden daarom soms verkeerd begrepen. Het zijn immers geen seksuele handelingen. De zuiverheid stond als vanzelfsprekend voorop.

In tegenstelling tot de reeksen over het leven van Franciscus, die vooral tot onderricht dienden, zijn de individuele devotieprenten gericht op de privédevotie.

 Afb.125

Franciscus omarmt een kruisbeeld tijdens zijn meditatie. De puntige kap van zijn pij die hier nadrukkelijk omhoog gericht is, geeft Franciscus weer als kapucijn. Door de selectieve inkleuring wordt de aandacht gevestigd op de zijde wond, bloedende handwond en het rozenkransnoer. Het Latijnse citaat onder de voorstelling verwijst naar de Brief aan de Filippenzen 1:21: 'Voor mij is leven Christus en sterven winst.' **Hieronymus Wierix**, 1573-1619, ingekleurde gravure, 8,8 x 6,8 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM dp6340

Op een gravure van Michiel Cabbayey (afb.124) staat Franciscus op een ladder van deugden (nederigheid, armoede, kuisheid, gehoorzaamheid en naastenliefde) waardoor hij naast Christus is komen te staan en zij elkaar innig kunnen omhelzen. Christus is bebloed ten teken van zijn lijden. Aan de andere zijde is een vrouw afgebeeld met een zwaard van passie (lijden en liefde) in haar hart gestoken.

 Afb.126

Franciscus in gebed met een kruisbeeld tegen de borst tussen zijn gekruiste armen. Hij kijkt omhoog. Voor hem ligt een opengeslagen boekje. Onder de voorstelling staat een citaat uit de Brief aan de Galaten, dat vaker voorkomt op devotieprenten met deze heilige. Dit oude devotieprentje werd in 1824 als doodsprent gebruikt. **Theodoor Galle**, 1595-1633, gravure, 8,9 x 5,4 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM dp123

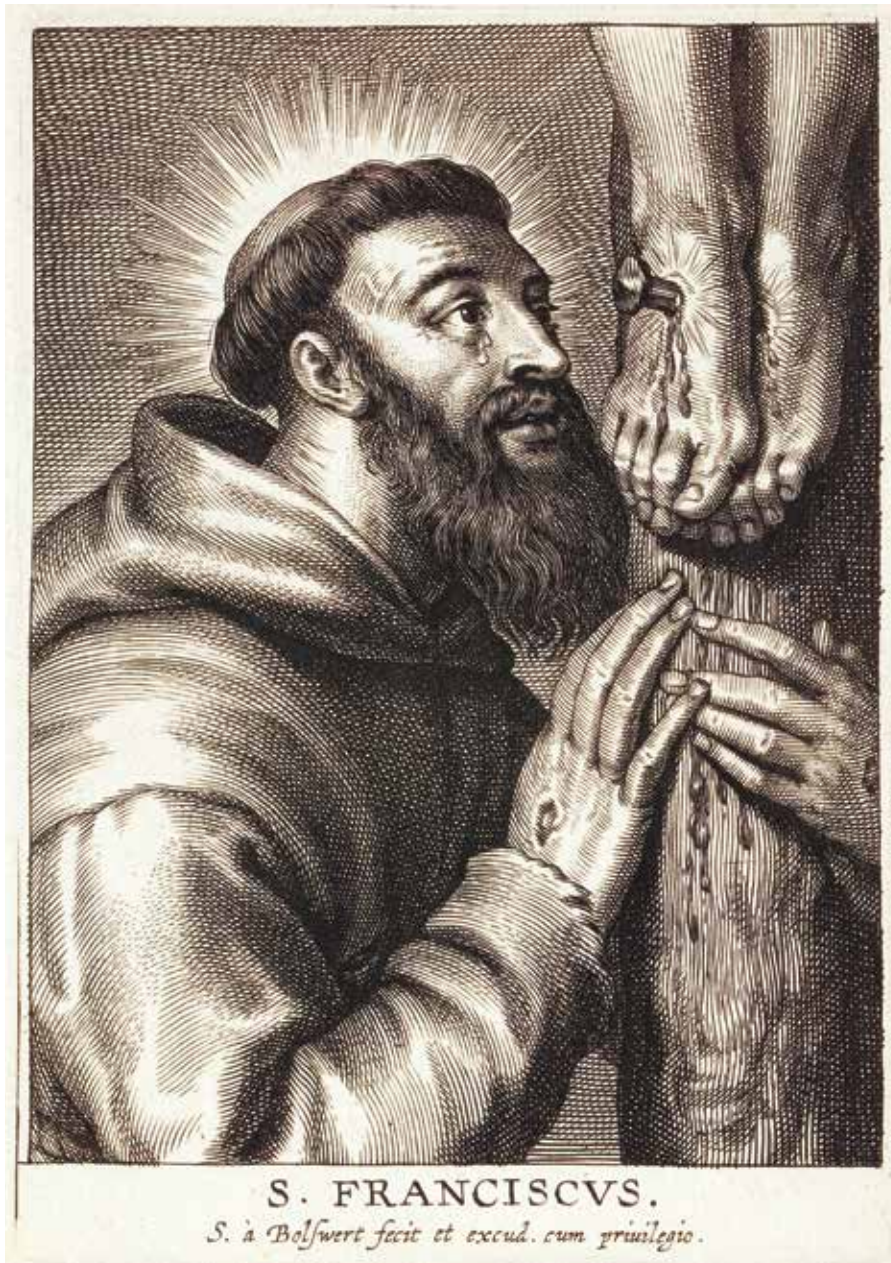
 Afb.127

Franciscus kijkt de gekruisigde Christus innig aan. Franciscus draagt de bruine ordekleiding van de minderbroeders-observanten, zoals die gebruikelijk was vanaf de 17e eeuw. Het lam symboliseert Christus. De wereldbol staat voor Franciscus afkeur van het wereldse. **Jacob de Man**, eind 17e eeuw, ingekleurde gravure op perkament, 11,6 x 8,1 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM dp6341

Is het Maria als Moeder der Smarten, die naast de gekruisigde Christus staat? Het is bovenal een vrouw waarin een geestelijke maagd zich kan inleven als zij op deze afbeelding mediteert. Nog explicieter worden de passie en lichamelijke verbeeld in een gravure, waarin ook de gelaatsuitdrukkingen van de gekruisigde Christus en Franciscus de intimiteit van liefde zeer direct weergeven (afb.127).

Drie meesterwerkjes uit de vroege zeventiende eeuw, die de omhelzing verbeelden, zijn van Theodoor Galle (afb.126), een met goud en rood ingekleurde gravure van Hieronymus Wierix (afb.125) en de gravure van zijn schoonzoon Jan-Baptist Barbé (afb.108). Op de laatste speelt een engel op de viola da gamba. Kuiser in de weergave van liefde is het portret van Schelte à Bolswert

 Afb.128

Franciscus omarmt het kruis en kijkt met betraande ogen naar de doorboorde voeten van Christus. De voorstelling is afgeleid van een zeer populaire en veelvuldig gekopieerde compositie van Anthony van Dyck voor de kathedraal van Dendermonde. **Schelte Adamsz. Bolswert**, 1625-1660, gravure, 17 x 13 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH g1731

(afb.128) en dat op een aangeklede prent (afb.130). Deze vorm van *klösterfrauenarbeit* werd zeer waarschijnlijk door Antwerpse maagden gepraktiseerd. Het was een vorm van bidden en werken. Zo werden ter devotie ook prenten uitgesneden (afb.129) om de essentie van de afbeelding te benadrukken.

In de zeventiende en achttiende eeuw gaf men Franciscus weer in eigentijdse ordekleiding. Vandaar dat hij afwisselend de kapucijnenpij (met de kenmerkende puntige kap) en de observantenpij draagt. Devotieprenten dienden tevens als propagandamiddel om de orden aan te prijzen.

Theatraal zijn de prenten waarop de stigmatisatie is afgebeeld. De stigmatisatie verbeeld door Rubens inspi-

Afb.129

Uitgesneden voorstelling van Franciscus. Hij zit aan een tafel met daarop een kruisbeeld, zandloper en geselroede. In zijn linkerhand houdt Franciscus een boek en een schedel. Op het opengeslagen boek dat hij de beschouwer voorhoudt, staat in het Latijn 'Mijn God, mijn alles.' **Onbekende graveur**, ca. 1700, ingekleurde gravure op perkament, 8,3 x 5,6 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM dp6321

reerde vele graveurs (afb.131). Treffend is de op Rubens geïnspireerde voorstelling van Franciscus, uitgegeven door Maria Volders (afb.134). Veel weten we niet van Maria. Wellicht was zij een geestelijke maagd, net als de twee andere vrouwelijke devotieprentenuitgevers Susanna Verbruggen en Isabella Hertsens. Andere composities van de stigmatisatie zijn er volop (afb.135). De Fransman Gaultier

Afb.130

Deze zoete devotieprent met Franciscus is het resultaat van 'bidden en werken' door een vrome vrouw. Opvallend zijn de kleurige vogels en uitbundige bloemen. De heilige mediteert staand in de natuur met een kruisbeeld in zijn handen. De duif rechtsboven verwijst naar goddelijke inspiratie. Het lam aan zijn voeten verwijst naar Christus als Lam Gods. **Onbekende maakster**, Antwerpen, 1750-1800, applicatie van tekening, gesneden gravure en textiel op perkament, 13,5 x 10,2 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH dp3714

plaatst de stigmatisatie in een prachtig zeventiende-eeuws landschap met medebroeders (afb.132). Liefdevol en intiem is de verfijnde en zeer goed bewaarde afbeelding met de stigmatisatie gemaakt door Theodoor van Merlen, uitgegeven door zijn vader Abraham (afb.133). Voor 1653 was het nog een verplichting van het Antwerpse Lucasgilde om voor het 'afzetten' van de prenten, net als bij de

> Afb.132

In een zeer gedetailleerd uitgewerkt landschap ontvangt Franciscus de stigmata. Mogelijk is deze devotieprent onderdeel van een reeks prenten over het leven van de heilige. **Léonard Gaultier**, 1590-1635, gravure, 7,1 x 5,1 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH dp884

>> Afb.133

Voor deze bijzonder rijke, heel precies ingekleurde devotieprent met de stigmatisatie van Franciscus werd bladgoud gebruikt. **Theodoor van Merlen (graveur), Abraham van Merlen (uitgever)**, 1631-1660, ingekleurde gravure op perkament, 9,5 x 6,3 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM dp6331

>v Afb.134

De stigmatisatie van Franciscus vindt hier plaats op een wolk. Aan Franciscus' voeten liggen een opengeslagen boek en een rozenkrans. De houding van de heilige is duidelijk geïnspireerd op de beroemde voorstelling van Peter Paul Rubens. Dit devotieprentje is zeer nauwkeurig ingekleurd. **Maria Volders**, eind 17e eeuw, ingekleurde gravure op perkament, 12,7 x 9,3 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM dp1743

^ Afb.131

De monumentale schilderijen van de stigmatisatie door Peter Paul Rubens inspireerden direct en indirect veel kunstenaars. Voor deze gravure baseerde de Amsterdamse katholieke uitgever en cartograaf Frederik de Wit zich niet op een origineel, maar op de gravure van Lucas Vorsterman I (zie afb. KvD 28). **Frederik de Wit**, Amsterdam, 1648-1706, gravure, 29,6 x 23,4 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM g137

>> Afb.135

Franciscus ontvangt de stigmata in een Italiaans landschap. Bijzonder is dat Franciscus zich omdraait naar de verschijning van de gekruisigde Christus in de lucht. Hij ontvangt tegelijkertijd de wondtekenen, wat benadrukt wordt door de lijnen die de kruiswonden van Christus verbinden met de corresponderende ledematen van Franciscus. Waarschijnlijk is deze getekende devotieprent in Duitsland gemaakt. **Onbekende tekenaar**, Duitsland (?), ca. 1700, gekleurde tekening op perkament, 11,8 x 7,4 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM dp3312

Afb.136

Deze Franciscusfiguur is geïnspireerd op het titelblad van een prentreeks over zijn leven uitgegeven door Thomas de Leu in Parijs. Daar draagt Franciscus een kapucijnenhabijt. Hier draagt Franciscus een observantenpij, is de handwond niet benadrukt en de aureool subtieler. Het Latijnse citaat onderaan verwijst naar de Brief aan de Galaten 6:14: 'Door het kruis is de wereld voor mij gekruisigd en ik voor de wereld.' **Onbekende graveur**, 1600-1700, ingekleurde gravure, 15,2 x 9,8 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM dp6335

middeleeuwse miniaturen, echt goud en zilver te gebruiken.⁹⁰ Op deze prent is het goud niet weggesleten, zoals op vele andere prentjes. Prenten werden over het algemeen bewaard in gebedenboekjes, waardoor de inkleuring sleet.

Franciscus werd ook vaak geportretteerd zijnde in gebed, waarop de aanwezigheid van een (gebeden)boek

Afb.137

Franciscus ontvangt van Christus de regel van de orde der minderbroeders. Op het opengeslagen boek staat *Regulam et vita Fratrum Minorum*. Twee engelen begeleiden de orderegel. Franciscus is afgebeeld in de bruine minderbroeder-observantenpij. **Petrus Clouwet**, 1643-1670, ingekleurde gravure op perkament, 13,9 x 9,7 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM dp6334

wijst (afb.138 en 139). Op een (waarschijnlijk) Franse prent kijkt hij de beschouwer indringend aan (afb.136).

Op devotieprenten hebben alle details een betekenis. Op alle prenten draagt Franciscus ordekleiding en sandalen ten teken van nederigheid. De zweep voor de zelfkastijding wordt eveneens vaak afgebeeld. Bij Clouwet

Afb.138

Franciscus houdt een boek open en wijst naar een kruisbeeld. De Latijnse tekst in het boek komt uit de Brief aan de Galaten 6:14: 'Maar ik wil me op niets anders laten voorstaan dan het kruis van Jezus Christus.' Bij de crucifix zijn een zandloper, boek en geselroede afgebeeld. Links op de voorgrond is de grote weegbree herkenbaar. **Alexander Goetiers**, 1650-1687, ingekleurde gravure op perkament, 12,9 x 9 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM dp1722

Afb.139

In deze devotieprent bidt Franciscus bij een kruisbeeld. Voor hem op de grond liggen een gebedenboek en een geselroede. Op de achtergrond is een broeder te zien in kapucijnenpij. De Latijnse bijbeltekst onder de voorstelling komt uit de Wijsheid van Jezus Sirach 35:21: 'Het gebed van een nederige dringt door de wolken heen.' **Cornelis van Merlen**, 1680-1723, ingekleurde gravure, 10,7 x 7,3 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM dp1910

(afb.137) krijgt Franciscus een boek met de regel van de orde en op het uitgesneden prentje (afb.129) staat een motto van de orde: 'Mijn God is mijn alles.'

In de loop van de achttiende eeuw worden devotieprenten eenvoudiger, volkser en minder gedetailleerd. Dat is goed te zien bij de stigmatisatie van De Boudt

(afb.141) en devotieprenten met andere ordeheiligen, respectievelijk Clara (afb.140) en Antonius van Padua (afb.143). Ook komen prenten in de mode met daaronder een 'gebed' bij de afbeelding van Franciscus over zijn deugden (afb.142 en 144).

Afb.140

Op dit prentje zijn Franciscus en Clara afgebeeld, met hun herkenningstekens: Franciscus met de stigmata en de serafijn-Christusverschijning. Ook aan Clara verschijnt een engel. Deze heeft de monstrans met de heilige hostie waarmee Clara volgens een legende de Saracenen verjoeg uit Assisi. Op de grond bij haar voeten ligt een staf, verwijzend naar haar functie als kloosteroverste. **Franciscus Huybrechts**, 1656-1661, ingekleurde gravure, 7,6 x 9,9 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH dp3421

< Afb.141

Deze voorstelling van Franciscus die een visioen krijgt, doet denken aan de stigmatisatie. De wondtekenen zijn geaccentueerd. Twee engelen ondersteunen Franciscus. **Cornelius de Boudt**, 1687-1730, gravure op perkament, 12,2 x 9,2 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH dp99

> Afb.142

Vanaf ca. 1700 worden devotieprentjes met een gebed op rijm populair. De tekst wordt door diverse prentmakers gebruikt, bij verschillende voorstellingen. Op deze grof ingekleurde prent ontvangt Franciscus de stigmata, in een Hollands aandoend landschap. Aan zijn voeten zijn een schedel, opengeslagen boek, wereldbol en crucifix afgebeeld. **Michel Bunel**, 1700-1738, ingekleurde gravure, 10 x 7,7 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM dp2330

👁 Afb.143

Met veel compassie voor Jezus' lijden is deze devotieprent ingekleurd: grote bloeddruppels benadrukken de pijn en het lijden van de gekruisigde Christus. Franciscus en Antonius knielen bij het kruis. Antonius van Padua is herkenbaar aan zijn attribuut de lelie, symbool van kuisheid. **Onbekende ontwerper**, Antwerpen, ca. 1700-1800, ingekleurde gravure, 15,8 x 12,1 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM dp1968

👁 v Afb.144

Onder de voorstelling van Franciscus, die een visioen van Christus heeft, is een gebed afgedrukt. Het is inhoudelijk identiek aan de tekst op het devotieprentje van Bunel, maar verschilt op kleine punten: de eerste regel ontbreekt en enkele woorden worden anders gespeld. Sommige woorden zijn nu wel met een beginhoofdletter geschreven, andere juist niet. **Lodewijk Joseph Fruytiers**, 1750-1782, ingekleurde gravure, 9,5 x 7 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM dp2329

MAANDBRIEFJES

Vanaf het begin van het christendom werden martelaren en bijzondere mensen die een deugzaam leven hadden geleid, gecanoniseerd. Deze zaligen en heiligen werden de gelovigen tot voorbeeld gesteld. De drie goddelijke deugden die van belang waren, zijn geloof, hoop en liefde. De vier kardinale deugden zijn voorzichtigheid, rechtvaardigheid, kracht (sterkte) en matigheid. De wonderen die mogelijkwerwijs na het aanroepen van de heiligen geschieden, moesten bewijzen dat hun kracht verheven was boven de dood en dat zij hun goede werken voortzetten in de hemel. Hun voorspraak werd tot een magische kracht verheven. Het navolgen van de heilige betekende een garantie om na de dood sneller het vagevuur te ontstijgen en in de hemel plaats te mogen nemen, dicht bij de troon van God. In de periode van de contrareformatie ontstond een nieuwe methode om heiligenlevens en deugden onder de aandacht te brengen: het gezamenlijk gebruik van maandbriefjes (*suffragia*) voor gebed.

Het idee voor de maandbriefjes kwam van de Spanjaard Franciscus de Borgia (1510-1572). Hij was getrouwd en kreeg acht kinderen. Na het overlijden van zijn vrouw werd hij op veertigjarige leeftijd tot priester gewijd. De Borgia werd een van de eerste jezuiten. Hij was bevriend met Ignatius van Loyola (1491-1556) en Theresia van Avila (1515-1582), die evenals De Borgia na hun dood heilig werden verklaard. De Borgia introduceerde in religieus geïnspireerde gemeenschappen het gebruik om aan ieder lid een 'heilige van de maand' toe te kennen. Dit gebruik ontwikkelde zich al spoedig tot een vast patroon, dat werd overgenomen door andere religieuze orden, congregaties en gemeenschappen.⁵¹ Al spoedig werden te Antwerpen, en later ook in de Noordelijke Nederlanden, maandbriefjes gedrukt.⁵²

Op een maandbriefje werd aan de voorzijde een te vereren heilige of een gebeurtenis uit het leven van Jezus of Maria afgebeeld. Boven of onder de voorstelling werd de naam van de heilige gedrukt en de datum waarop bijbehorende dag werd gevierd. Onder een deugd, meestal gerelateerd aan de heilige, stond een spreuk (*sententie*) ontleend aan de Bijbel of aan een kerkleer en een speciale gebedsintentie. Met de hand werd daaronder de naam

 Afb.145

Maandbriefje (*suffragium*) van Franciscus bij diens naamdag op 4 oktober. **Onbekende graveur**, ca. 1700-1800, gravure met boekdruk, 8,8 x 5,2 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM dp1331

van een medelid van de gebedsgemeenschap geschreven. Op de achterzijde stond een korte tekst over het leven van de heilige of een toelichting op de voorstelling. De prentjes werden in de desbetreffende maand in de gemeenschap rondgedeeld. Minstens een keer per dag moest men door middel van gebed de hulp inroepen van de heilige. Deze kon men vereren door middel van het lezen van gebeden, door zelfkastijding of versterving (vasten). Aan de vooravond van de feestdag moest sowieso worden gevast. Op de feestdag zelf of de daaropvolgende zondag werd gebiecht en gecommuniceerd. Behalve het navolgen van de heilige diende de gelovige zich in gebed en leven te richten op de vermelde deugd en te bidden voor het op het briefje geschreven medelid van de gemeenschap.

De oudste bron voor het gebruik van maandbriefjes in de Republiek is *Levens der maechden*. In de levensbeschrijving van Elysabeth Ysbrants (†1624) staat te lezen dat zij dagelijks een legende las van de heilige die op die dag werd gevierd, waarbij zij dan speciaal lette op zijn of haar deugden. De maandbriefjes in de religieuze vrouwengemeenschap werden tijdens de vergadering rondgedeeld door de geestelijke moeder. De medezusters wisten van elkaar niet welke heiligen en deugden ze die maand moesten praktiseren. Als men aan het einde van de maand vond dat men tekortgeschoten was, werd openlijk een schuldbelijdenis uitgesproken. Elysabeth was daarin zeer open en beleed in grote 'oetmoedigheid' haar gebreken en tekorten.

Op een oud overgeleverd maandbriefje van Franciscus werd zijn belangrijke deugd van 'oetmoedigheyd' verbonden aan zijn feestdag op 4 oktober (afb.145). De sententie is uit de geschriften van Augustinus en heeft eveneens betrekking op zijn deugdzaamheid: 'Wij willen al groot zijn: dus laet ons kleyne dingen aantrekken / ende wy sulen groot zijn.' Tot slot moet men bidden voor de orde van de minderbroeders en het medelid van de gemeenschap. Dit maandbriefje werd tweemaal gebruikt, gezien de door-gestreepte eerste naam en de daaronder vermelde tweede naam van Francisca. Op de achterzijde wordt, ter inspiratie voor het gebed, zijn deugdzame leven beschreven:

Afb.146

Suffragium of maandbriefje bij 4 oktober, de dag van de heilige Franciscus, in: *Kort-begrip van het gedrag der heiligen: getrokken uit de levens-beschrijvingen der geleerde en vermaerde schryvers, Willibrordus Kemp*, Utrecht 1717, gravure, Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM od783

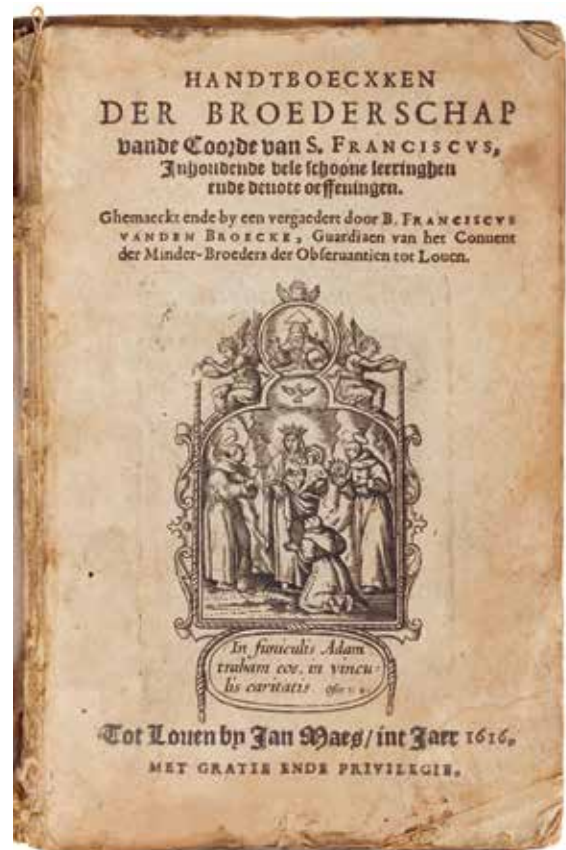
‘Den H. Franciscus (...) heeft hy een strenge en volmaekte Orden opgeregt/ omhelsende de grootste armoede / die mogelijk was om de weeldige en goddeloose wereld te bekeeren. Dat sal ik seggen van sijn ootmoedigheid. Hij achtete sig selven waerdig om met yders voeten betreden te worden. Sijn suyerheyte was witter als den sneeuw/ daer hy sigselven in wentelde. Maer niet en isser soo uyt-muntende / ende soo wonderlijk / als het indrukken van de lid-teekenen van de HH. Wonden Christi, waer door sy malkanderen soo gelijk geworden zijn / dat Franciscus sonder kleederen is eenen Christus, ende Christus met kleederen is eenen Franciscus.’

Alle *suffragia* uit het hele jaar zijn overgeleverd in twee zeldzame, ingebonden boekjes. Ze werden in 1717 uitgegeven door Theodorus van der Eynden. De schrijver van deze fraaie, nieuw uitgegeven en gedrukte prenten is Wilibrordus Kemp (†1747).⁵³ Hij was vanaf 1713 als pastoor verbonden aan de Sint-Gertrudiskerk in Utrecht als geestelijk vader van meer dan honderd kloppen. Wie de graveur is van de nieuwe heiligenafbeeldingen is onbekend, maar er is duidelijk veel aandacht aan besteed (afb.146). De bijgevoegde deugd op de naamdag van Franciscus is ‘Goede werken doen’. Ook de sententie is daarop toegepitst.

Het moet gezegd worden dat de deugden in het levensverhaal aan de versozijde beter worden beschreven in deze, door Kemp herziene, teksten. Er zijn er vele uit te destilleren: goed zijn voor de armen; minzaam, zachtmoedig en beleefd zijn; zich van de wereld afkeren en Christus in nederigheid en armoede volgen; zich afzonderen en boete doen. Volgens de tekst verloochende Franciscus zijn zinnen, pijnigde hij zijn vlees, dronk water, sliep op de aarde en droeg een eenvoudig kled. Hij deed dit alles met een grote onderdanigheid en redelijkheid. Tot slot verkondigde hij het geloof.

DE BROEDERSCHAP VAN HET KOORDJE

In de katholieke kerk werd in de vroegmoderne tijd een sociaal vangnet gecreëerd met zorg voor de medemens. Daartoe werden vanaf de middeleeuwen religieuze orden en broederschappen opgericht rondom de wereldlijke kerk. Er werd niet alleen voorgeschreven hoe men moest leven en bidden, maar ook hoe men voor elkaar moest zorgen in voor- en tegenspoed. Mannen en vrouwen konden lid worden, getrouwd en ongetrouwd.

Afb.147

Handtboecxken der broederschap van de coorde van S. Franciscus, inhoudende vele schoone leeringhen ende devote oefeningen, Franciscus van den Broecke, Leuven 1616, gravure, Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH od2849

Broederschappen van de reguliere orden werden door de paus goedgekeurd. Ze onderscheidden zich door de ordeteken, die tevens als amulet tegen het onheil werden gedragen. Zo droegen de leden van de derde orde van de karmelieten het scapulier (schouderkleed), de augustijnen de riem en de dominicanen (predikheren) een rozenkrans als teken van onderlinge verbondenheid. Men diende er ook mee begraven te worden, zodat de ordeteken konden dienen als entreebewijs voor de hemel.⁵⁴

‘De Aartsbroederschap van de HH. Vijf wonden, genoemd de Coorde van de H. Vader Franciscus’ werd op 19 november 1586 ingesteld door de (franciscaanse) paus Sixtus V in Assisi.⁵⁵ In 1607 werd de goedkeuring voor het stichten van broederschappen in alle kerken van de minderbroederorde uitgebreid door paus Paulus V. De religieuze orde van de minderbroeders werd ook wel de seraphische orde genoemd. Dat verwijst naar de verbinding tussen de serafijn die aan Franciscus zou zijn verschenen

Afb.148

Processie in de Mozes en Aäronkerk Amsterdam. Het houden van processies in de openbare ruimte was verboden voor katholieken. Daarom werden processies in de kerk gehouden. **Abraham Jacobsz. Hulk (ontwerper), Jan Lucas van der Beek (graveur), 1784, gravure en ets, 20,5 x 30 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH g801**

en van wie Franciscus de stigmata ontving. Al spoedig werden broederschapsboekjes over de nieuwe orde geschreven waarin de praktijk en de voorwaarden voor toetreding stonden beschreven. Vrome gebeden (veel over de kruiswonden), heel veel aflaten, privileges en de wonderen die toe te schrijven waren aan de voorspraak van minderbroederheiligen completeerden de boekjes. De eerste franciscaanse broederschapsboekjes in de Nederlanden verschenen vanaf 1616 in Leuven onder de titel: *Handboeckken der broederschap van de coorde van*

S. Franciscus, inhoudendende vele schoone leeringhen ende devote oeffeningen (afb.147). Franciscus van den Broecke, gardiaan van het minderbroederklooster der observanten in Leuven, schreef de eerste versie, waarna tientallen al dan niet aangevulde nadrukken verschenen. Alleen al de aantallen boekjes duiden op de immense populariteit van deze franciscaanse broederschap.⁵⁶ De boekjes werden in het Nederlands aanvankelijk gedrukt in de Zuidelijke Nederlanden, maar vanaf de achttiende eeuw ook in de Republiek (al dan niet onder een vals Zuid-Nederlands adres). Vanaf 1682 verschenen ze onder de titel: *De kleyne geestelycke wyn-persse, of kort begryp van den oorspronck, weerdigheit, mirakelen, conditiën, privilegiën, vrughten, en aflaten van 't wijt vermaert aarts-broederschap van de hh. vyf wonden en lyden Christi, genaemt der koorde van den vader Franciscus*.

Als ordeteken werd bij de inkleding op plechtige wijze een gewijd koordje aan het nieuwe lid overhandigd, een verkleinde uitgave van het minderbroederkoord. Het koord diende men onder de kleding te dragen, om de lendenen, net als de paters en zusters. Bij speciale gelegenheden van de broederschap, zoals processies en religieuze feesten, mocht men het koordje ook openlijk dragen. Men mocht het koord niet om de arm of de hals dragen, in een beurs stoppen of in de kleding naaien, noch mocht men er een Agnus Dei of een reliek aan hangen.⁵⁷ 's Nachts moest men het koord afleggen. Het materiaal van het minderbroederkoord was niet voorgeschreven: bijvoorbeeld hennep, twijn of garen, maar géén leer. Het moest zijn samengebonden of gevlochten. Het eerste koord dat met rituelen werd overhandigd bij de intrede, moest zijn gewijd. Bij slijtage of verlies kon men een nieuw, vervangend koord aandoen dat niet gewijd was.

De koorden hadden, net als die van de minderbroeders en clarissen, drie knopen. Ze symboliseerden een liefdevolle verbintenis met Christus. Aan de knopen werden symbolische deugden en waarden verbonden. Het meest bekend zijn de orderegels van leven in gehoorzaamheid, zuiverheid en armoede. Volgens de oudste broederschapboeken symboliseerden de knopen de vergeving van de erfzonde, de genade van de verlossing van Christus

en de belofte van eeuwige glorie.⁵⁸ Later symboliseerden de knopen ook een verbinding met God, met de naaste en met zichzelf.⁵⁹

Maandelijks werden in de kerken, die werden bediend door minderbroeders, processies gehouden waarna de nieuwe leden werden geïnstalleerd voor het altaar van Sint-Franciscus (afb.148). Voor de installatie moest men biechten en communiceren. De naam van de nieuwe volgeling van Franciscus werd genoteerd in het broederschapsboek. Het overlijden van een broederschapslid werd eveneens aangetekend. Zo konden de overleden broeders en zusters jaarlijks worden herdacht in de missen van devotie door de broederschap in de octaaf van Sint-Franciscus. Aflaten kon men verdienen door goede werken te verrichten, zoals het bezoeken van zieken en gevangenen. De leden van de broederschap moesten devote boeken lezen, het Heilig sacrament vereren en een onderlinge vriendschap onderhouden. Als een lid ziek was moesten de broeders uit de wijk hem het Heilig sacrament brengen. Bij overlijden zouden de leden het lijk dragen en gezamenlijk de gezongen requiemmis bijwonen.⁶⁰

Van oudsher worden (orde)geestelijken begraven in hun priestergewaad, habijt of pij. Opmerkelijk genoeg werd dat ook een traditie bij vele katholieke vorstenhuisen, die zelfs tegenwoordig nog ingang vindt. Zo werd Albrecht VII van Oostenrijk (1559-1621) begraven in een minderbroederpij.⁶¹ Na zijn dood trad zijn echtgenote, de landvoogdes Isabella van Spanje (1559-1633), toe tot de clarissen in een klooster te Tervuren. Nog in 2010 werd prins Carlos Hugo van Bourbon-Parma begraven in benedictijner habijt.⁶²

In de broederschap werd voor de naasten gebeden met behulp van de maandbriefjes. Die methode bleef vrijwel ongewijzigd gehandhaafd. Door te bidden voor de medebroeder of -zuster werd de onderlinge vriendschap bevorderd. Met Allerzielen werd een maandbriefje opgesteld met de namen van de overledenen van de broederschap.⁶³ Na 1805 vinden we in de broederschapboekjes van de minderbroeders geen aanwijzingen meer voor het bidden met *suffragia*.⁶⁴

 Afb.149

Litanie van den heiligen vader Franciscus. Rond de grof inge-
kleurde houtsnede staan diverse
gebeden over Franciscus. Daarin
zijn tientallen omschrijvingen
opgenomen waarmee men
Franciscus kon aanroepen, zoals
seraphische Franciscus, allermin-
lijksten vader, vaandrager van
Christus, vader der armen, fornuis
der liefde, navolger van Christus,
voorbeeld der ootmoedigen, etc.
Weduwe H. Bontamps (uitgever),
Venlo, 1818, ingekleurde houtsne-
de met boekdruk, 60 x 40 cm,
Venlo, Limburgs Museum, L28244

CENTSPRENTEN

Dezelfde drukkers en uitgevers van de maandbriefjes drukten soms ook de zogenoemde cents- of kinderprenten in de vorm van volkse afbeeldingen. Kenmerkend is de eenvoudige voorstelling, meestal gedrukt met houtblokken en al dan niet met sjablonen ingekleurd. Vermeldingen van dergelijke heiligenprenten gaan terug tot 1626. Uit de zeventiende eeuw zijn echter vrijwel geen (kinder)prenten met heiligen overgeleverd.⁶⁵ Net als de devotieprenten moeten er vele prenten van Franciscus in

omloop zijn gebracht. Omdat de prenten, vaak gedrukt op inferieur papier, geen lang leven waren beschoren, zijn ze zeldzaam. Van Franciscus is nu nog slechts één exemplaar bekend, uitgegeven in 1818 door de Venlose uitgever Weduwe H. Bontamps (afb.149).⁶⁶ In het midden ontvangt Franciscus de stigmata. Eromheen zijn vele gebeden opgedragen aan de heilige, in gotische letters gedrukt. Het gaat om een volksprent die waarschijnlijk als stichtelijke prent aan de muur werd gehangen en diende voor de dagelijkse devotie.

Afb.150

Zes ovale medaillons met voorstellingen sieren de voet van deze kelk. Op een ervan is Franciscus verbeeld. Franciscus omarmt het kruis en kijkt naar de voeten van Christus. Dit motief komt voor op diverse schilderijen en prenten en werd dus ook op kerkelijk vaatwerk afgebeeld. Een engel met laurierkrans en palmtak benadrukt de heiligheid van Franciscus. De kelk is afkomstig uit het minderbroederklooster te Weert en daarna gebruikt in het minderbroederklooster in Woerden. **Onbekende edelsmid**, Zuidelijke Nederlanden, Antwerpen?, ca. 1600, verguld zilver, 21,5 x 16 (diameter voet) cm, Weert, Gemeentemuseum Jacob van Horne, 3727, bruikleen minderbroeders-franciscanen Nederland. Foto Ruben de Heer, Utrecht

FRANCISCUS ALS INSPIRATOR

Voorwerpen met afbeeldingen van Franciscus zijn niet zeldzaam. De grote populariteit van Franciscus in de vroegmoderne tijd maakte hem tot een belangrijk voorbeeld om na te volgen. Zijn beeltenis, vaak gekopieerd naar religieuze grafiek en devotieprenten, wordt aangetroffen op kerkelijke gewaden (paramenten) en religieus vaatwerk (*vasa sacra*) uit de vroegmoderne tijd (afb.76, 114, 120 en 150). Het ligt voor de hand dat schilderijen met zijn afbeelding veelvuldig vertegenwoordigd waren. Veel van deze kunstwerken zijn echter verkocht of verloren gegaan met de teloorgang van de rooms-katholieke kerk aan het einde van de achttiende eeuw. In Nederland maakte de roomse kerk in de negentiende eeuw een doorstart, waarbij nieuwe gebouwen met nieuwe kunst aandacht kregen. De oude kunstvoorwerpen en het kerkelijk vaatwerk pasten immers niet in het (vaak) overdadig gedecoreerde negentiende- en twintigste-eeuwse interieur.

In een pastorie in Den Haag hangt een bijzonder devotioneel kunstwerk van Claes Cornelisz Moyaert (1590/1591-1655) (afb.151). Het schilderij uit ca. 1651 is mogelijk afkomstig uit de schuilkerk in de Oude Mol-

straat en diende waarschijnlijk als altaarstuk. Christus is linksboven voorgesteld als Lam Gods, waaraan het schilderij de titel *De aanbidding van het Lam Gods* ontleent.⁶⁷ Op de weg naar de hemel zijn rechts op de voorgrond de rijken en de wellustige zondaars afgebeeld. De emoties op de gezichten drukken arrogantie en egocentrisme uit: de weg naar de hemel is voor hun ver weg. De juiste weg wordt geduid door een pater franciscaan, die de mensen links de ingang wijst naar de hemel en het eeuwig leven. De mensen bekommeren zich om elkaar, zijn sober en eenvoudig gekleed en luisteren naar de geestelijke leidsman in een franciscaans habijt, naast de halfnaakte Johannes de Doper in het midden. Niet Franciscus is afgebeeld, maar zijn navolger. In de geest van Franciscus helpt en inspireert de pater-franciscaan de mensen de juiste weg te vinden.

> Afb.151

De aanbidding van het Lam Gods, **Claes Cornelisz Moyaert**, ca. 1651, olieverf op doek, 197 x 175,5 cm, Den Haag, R.K. parochie. Foto Ruben de Heer, Utrecht

VOLKSKUNST?

De devotionele kunst wordt tegenwoordig vaak geduid als volkskunst, kunst met een kleine k. Devotieprenten zijn immers vaak geïnspireerd op meesterwerken van grote kunstenaars en worden daarom als weinig inventief beschouwd. Bovendien zou het een massaproduct zijn dat vooral het 'volk' moest aanspreken. In de zeventiende eeuw maakte men een dergelijk onderscheid niet. Ook de elite omringde zich met religieuze kunst.⁶⁸

Door het zorgvuldig inkleuren met gebruik van goud, zilver en andere versieringen, bijvoorbeeld van textiel en stukjes mica, werden de devotieprenten theateraal versierd. Dat gaf bij kaarslicht een mooi en levendig effect. Als we dergelijke devotieprenten nu bekijken, moeten we ons daarbij realiseren dat ze in de beperkte visuele cultuur van toen (zonder fotografie en film), de aanschouwer zeer moeten hebben ontroerd.

Wat devotionele kunst juist zo interessant maakt, is de functie. Religieuze kunst maakte deel uit van een groter geheel en moest de gelovigen inspireren tot het leiden van een devoot leven. Als de plaats en de context wegvallen waarin een devotieprent of -schilderij functioneerde, blijft er daarom meestal een minder interessant kunstwerk over. Schilderijen met religieuze voorstellingen die in de kunsthandel vaak worden aangeboden als 'kopie naar' of 'atelier van' de grote meesters, bijvoorbeeld Rubens of Van Dijk (afb.105 en 111), worden niet of nauwelijks gewaardeerd. Schilderijen met devotionele (heiligen)voorstellingen en bijbelscène's werden in de zeventiende eeuw massaal geproduceerd. Hoewel veel verloren is gegaan, hangen ze als inferieure kunst in de depots van musea. Toch stralen de schilderijen liefde uit in al hun eenvoud. Op een schilderij van Franciscus in gebed wordt dat geaccentueerd door de om hem heen dartelende putti's (afb.152). Sereener, maar vol compassie, is het portret van een eveneens

onbekende schilder waarbij een engel hem de Veronica-doek voorhoudt (afb.153).

Het wordt tijd dat we die esthetische benadering van religieuze kunst nuanceren. Het was immers kunst met een functie: primair moest het emoties van compassie, liefde en deugdzaamheid oproepen. Op die kwaliteiten, de kwantiteit (enorme oplagen) en de cultuurhistorische waarde kan men een kunstwerk beoordelen.

< Afb.152

Grisaille met Franciscus in extase omringd door engelen, **onbekende schilder**, Noord-Nederlands, ca. 1650, olieverf op paneel, 19 x 21 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM s197

Afb.153

Een engel toont de doek van Veronica aan Franciscus, **onbekende schilder**, 17e eeuw, olieverf op paneel, 35,5 x 26,5 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH s2038

- dynamiek van laatmiddeleeuwse tekstverspreiding, Hilversum 2014.
6. Karel Bostoën, 'Reformation, counter-reformation and literary propaganda in the Low Countries in the sixteenth century: the case of Brother Cornelis', in: *The education of a Christian society. Humanism and the reformation in Britain and the Netherlands*, (red.) N. Scott Amos, A. Pettegree & H. van Nierop, Ashgate 1999, p. 164-192.
  7. Voor nieuwe perspectieven op deze verhouding en de plaats van het katholicisme in de Republiek, zie Charles H. Parker, *Faith on the margins: Catholics and Catholicism in the Dutch Golden Age*, Cambridge 2008, en Christine Kooi, *Calvinists and Catholics during Holland's Golden Age: heretics and idolaters*, Cambridge 2012. Zie ook G.M. Spiertz, 'De ontwikkelingsgang van de katholieke missie in Friesland, 1609-1689', in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 21 (1979), p. 262-292; D. de Kok, 'Fratres minores Hollandiae tempore Petri Codde', in: *Archivum Franciscanum Historicum* 28 (1935), p. 235-252.
  8. *Epistolae Missionariorum Ordinis S. Francisci ex Frisia et Hollandia*, Fr. Marcellinus a Civetia & Fr. Theophilus Domenichelli Ord. Min. (red.), Ad Claras Aquas-Quaracchi 1888, p. 52-53 (vertaling Bert Roest).
  9. Dom. De Jong, *Grenskapellen voor de katholieke inwoners der Generaliteitslanden*, Tilburg 1963; Adriaan Roelofs, *Kirche und Kloster Zwillingbrock*, Vreden 1975.
  10. E. Van Berlo, *L'ordre des Frères Mineurs en Belgique depuis son rétablissement (1833-1908)*, Malines 1908.
  11. H.A.M. Andela, *Bolsward, zeven eeuwen minderbroeders*, Bolsward 1976; Cunibertus Sloots, *Drie eeuwen Franciscaanse zielzorg te Woerden 1653-1953*, Gouda 1953.
  12. Voor een meer gedetailleerd overzicht zie Jan Willemsen, *Nederlandse missionarissen en hun missiegebieden*, Nijmegen 2006.
- FRANCISCUS EN CHRISTUS IN CONTRA-REFORMATIE EN BAROK**
1. Thomas van Celano, *De oudste verhalen over Franciscus van Assisi*, Haarlem 2006, p. 48-49.
  2. Nino Tamassia, *Saint Francis of Assisi and his legend*, Venetië 1908, p. 67-68.
  3. Thomas van Celano, 2006, p. 123.
  4. 'Rondzendbrief van broeder Elias over de dood van Franciscus', in: *Het was een min mannetje om te zien: Franciscus en zijn broeders in verspreide geschriften uit de dertiende eeuw*, Haarlem 1989, p. 128-131.
  5. Thomas van Celano, 2006, p. 108-110.
  6. Thomas van Celano, 2006, p. 157-158.
  7. Thomas van Celano, 2006, p. 163-164.
  8. Bonaventura, *Leven van de heilige Franciscus van Assisi*, Haarlem 1978.
  9. Bonaventura, 1978, p. 133.
  10. Bonaventura, 1978, p. 133-134.
  11. Bonaventura, 1978, p. 24.
  12. Openbaringen X, 7-2.
  13. Henk van Os, 'St. Francis of Assisi as a second Christ in early Italian painting', in: *Simiolus* 7 (1974), p. 3-20.
  14. Roberto Rusconi, 'Il corpo sequestrato e la reinvenzione delle stigmate. Il sepolcro di San Francesco e i chiodi nelle ferite nell'iconografia quattrocentesca', in: *Paradoxien der Legitimation: Ergebnisse einer deutsch-italienisch-französischen Villa Vigoni-Konferenz zur Macht im Mittelalter*, Florence 2010, p. 161-178.
  15. Mariano d'Alatri, *L'immagine di San Francesco nel «De conformitate» di Bartolomeo da Pisa in San Francesco d'Assisi nella storia*, I, Rome 1983, p. 227.
  16. *Anatomie van der barvoeter-monniken Alcoran*, Amsterdam 1695.
  17. Servus Gieben, *Philip Galle's engravings illustrating the life of Francis of Assisi*, Rome 1977; Kees van Dooren, 'Saint Francis as "alter Christus": Galle's series on the life of Francis of Assisi', in *Collectanea Franciscana*, 84, 2014.
  18. Kees van Dooren, *La nascita di San Francesco d'Assisi nella grafica*, Rome 2009.
  19. 'Stigmatum origo, summaeque sanctimoniae paradigmata'.
  20. Cf. Rusconi.
  21. Aangezien contacten met vrouwen eigenlijk taboe waren voor religieuzen kunnen we ervan uitgaan dat dit verhaal op waarheid berust.
  22. P. Zacharia Boverio Salutiensi, *Annali seu sacrarum historiarum Ordinis minorum S. Francisci qui capucini nuncupantur...*, Lyon 1632.
  23. Pietro Ridolfi da Tossignano, *Historiarum Seraphicae religionis libri tres*, Venetië 1586.
  24. 2 Koningen X, 2-11.
  25. Bonaventura, 1978, p. 52.
  26. *L'immagine di San Francesco nella controriforma*, Catalogus, Rome 1982-1983.
  27. John B. Knipping, *De laatste communie van Sint Franciscus van Assisië*, Leiden 1949.
  28. *Dissertation sur l'inscription du grand portail du couvent des cordeliers de Reims Deo Homini & B. Francisco, utriusque Crucifixo* in 1670 gepubliceerd door mgr. Camus onder het pseudoniem 'Saint Sauveur'.
  29. Pedro de Alva y Astorga, *Naturae prodigium, gratiae portentum*, Madrid 1651.
  30. In de middeleeuwen mocht alleen Franciscus met stigmata worden afgebeeld. De stigmata van Catherina van Siena, een dominicaanse, zouden volgens de kerkelijke autoriteiten niet zichtbaar geweest en mochten daarom niet afgebeeld worden.
  31. Sandra Migliore, *Mistica povertà: riscritture francescane tra '800 e '900*, Rome 2001.
- VOLKSDEVOTIE ROND FRANCISCUS VANAF DE GOUDEN EEUW**
1. W. Frijhoff en M. Spies, *1650 Bevochten eendracht*, Den Haag 1999, p. 142; P. Nissen, *Geloven in de Lage Landen: scharniermomenten in de geschiedenis van het christendom*, Leuven 2004, p. 142.
  2. A.K.L. Thijs, *Van geuzestad tot katholiek bolwerk. Antwerpen en de contrareformatie*, Turnhout 1990.
  3. P. Ribadineira en H. Rosweydyus, *Generale legende der heylighen met het leven Iesu Christi ende Marie: vergadert wt de H. Schrifture, oude vaders ende registers der h. kercke*, Antwerpen 1619.
  4. Zie voor de hagiografische liederen van heiligen in deze context in de 17e eeuw: Ch. Van Leeuwen, *Hemelse voorbeelden. De heiligenliederen van Joannes Sialpart van der Wiele 1579-1630*, p. 57-95. Op 4 oktober werden liederen opgedragen aan Franciscus, p. 372.
  5. E. Verheggen, 'Verering en verbeelding van pijn. De eeuwenlange discussie over de kracht van relieken', p. 31-31, in: A.C. de Kruijff en E. Verheggen, *Het hemels lichaam. Miraculeuze relieken uit de verzameling Hamers - IJsenbrand*, Breda 2009.
  6. D. van Heel, 'De Minderbroeders te Haarlem', in: *BBH* (1946), nr. 60, p. 134.
  7. D. van Heel, *Nicolaas Wiggers Cousebant als seculier priester 1555-1603 en als minderbroeder 1603-1628*, Haarlem 1929 (eerder verschenen in *BBH* 1903, nr. 27, p. 70-103; *BBH* 1906, nr. 30, p. 1-25; *BBH* 1931, nr. 47, p. 91-132); J. Spaans, *De levens der maechden. Het verhaal van een religieuze vrouwengemeenschap in de eerste helft van de zeventiende eeuw*, Hilversum 2012, p. 38.
  8. J.A. de Kok, *Acht eeuwen minderbroeders in Nederland. Een oriëntatie*, Hilversum 2007, p. 176-177; Van Heel 1929, p. 15-23.
  9. Spaans 2012, p. 35, 38, 118.
  10. S. Hofstee, 'Geestelijke maagden ofwel 'klopkes' in Friesland. Oriëntatie en inventarisatie', in: *It Baeken*, jaargang 76 (2014), p. 45.
  11. Spaans 2012, p. 120.
  12. Van Heel 1929, p. 46-55, 50, 60; Spaans 2012, p. 38-39.
  13. Spaans 2012, p. 120.
  14. Idem, p. 63, ze waren door de geuzen uit hun eigen kloosters

- verdreven.
15. Van Heel 1929, p. 60-61.
  16. De Kok 2007, p.176-177; Van Heel 1929, p.60-61.
  17. Van Heel 1929, p. 64-66.
  18. Museum Catharijneconvent, BMH h86, *Verborgen schat, sermoenen van Nicolaas Wiggers Cousebant*, Keulen, zuster Geertgen Gijsbers, Arme Clarissen Maria Tempelklooster, 1629, 30,5 x 20 cm.
  19. J.J. Graaf, 'De "vergaderinghe der Maechden van den Hoec" te Haarlem', *BBH* deel 29, p.281-282.
  20. Ook in andere handschriften uit Haarlem komen preken over Franciscus voor, E. Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht. Bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw*, Zutphen 2006, p. 112.
  21. *Verborgen schat*, p. 466-469.
  22. *Verborgen schat*, p. 369-371, 406-411, 418-420, 430-431, 437-440, 458-460, 466-469.
  23. W. Frijhoff en M. Spies, 1999, p. 351-439; X. van Eck en R. Priem (red.), *Vormen van verdraagzaamheid. Religieuze (in) tolerantie in de Gouden Eeuw*, Zwolle 2013.
  24. G. Ackermans, *Herders en huurlingen. Bisschoppen en priesters in de Republiek (1663-1705)*, Amsterdam 2003, p. 15.
  25. De Kok 2007, p. 179.
  26. P. Dirkse, *Begijnen, pastoors en predikanten. Religie en kunst in de Gouden Eeuw*, Leiden 2001, p. 208-230.
  27. Dirkse 2001, p. 220-222; J. van der Waals, *Prenten in de Gouden Eeuw. Van kunst tot kastpapier*, Rotterdam 2006, p. 93-94.
  28. V. Hedquist, 'Rembrandt and the Franciscans of Amsterdam', *Dutch Crossing: A Journal of Low Country Studies* 18 (1994), p. 20-49; G. van Dam, 'Rembrandt en de Minderbroeders'. In *Franciscaans Leven* 78 (1995), p. 90-91; J. Bikker, 'Contemplatie', in J. Bikker e.a. (red.), *Late Rembrandt*, Amsterdam 2015, p. 221-227.
  29. Behalve Spaans 2012 en Verheggen 2006 is over de geestelijke maagden geschreven door: E. Theissing, *Over klopjes en kwetsels*, Utrecht 1935; E. Schulte van Kessel, 'Wenina en Agatha van Heussen, de geestelijke maagden van "De Liefde"', in: E. Schulte van Kessel, *Geest en vlees in godsdienst en wetenschap. Vijf opstellen over gezagsconflicten in de 17e eeuw*, 's-Gravenhage 1980, p. 51-88; M. Monteiro, *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw*, Hilversum 1998.
  30. M. Abels, *Tussen sloer en heilige. Beeld en zelfbeeld van Goudse en Haarlemse kloppen in de zeventiende eeuw*. Amsterdam 2010. In het boek beschrijft zij enkele schilderijen waar (waarschijnlijk) kloppen op zijn afgebeeld.
  31. C.M. Westerink, De Amsterdamse zilversmeden Thomas (1597-1653) en Joannes Boogaert (1626-1673): hun nagelaten oeuvre. In: P.M. le Blanc (red.), *Kerkelijk zilver. Negen opstellen over kerkelijke zilversmeedkunst*, Den Haag 1992, p. 44-65.
  32. Verheggen 2006, p. 85-109 en p. 343-346.
  33. Spaans 2012, p. 122-123; Verheggen 2006, p. 44-45.
  34. Verheggen 2006, p. 49-51 en p. 261.
  35. Ook in reliëkhouders werden afbeeldingen gevoegd van de betreffende heilige. Zie voor voorbeelden van St. Franciscus: De Kruijf en Verheggen 2009, p. 116 en 170-171 en 193.
  36. A.C. de Kruijf en E. Verheggen. 'Boëtius en Schelte a Bolswert: graveurs met Jezus als metgezel', in: Tjebbe T. de Jong e.a.: *Boëtius en Schelte Van Bolswert naar Antwerpen. Gouden Eeuwgravures naar Bloemaert, Rubens en Van Dyck*, Bolsward 2013, p. 112.
  37. Spaans 2012 CD-ROM deel 3, f. 13r.
  38. Verheggen 2006, p. 92, 309.
  39. Spaans 2012 CD-ROM deel 2, f. 145r en deel 3 f. 251v.
  40. Spaans 2012, p. 130; Verheggen 2006, p. 92.
  41. Spaans 2012 CD-ROM, deel 3 f. 13r en 251r; Verheggen 2006, p. 86; A. de Kruijf en E. Verheggen 2013, p. 112.
  42. P. van der Coelen, *De schrift verbeeld. Oudtestamentische prenten uit renaissance en barok*, Nijmegen 1998, p. 281-282.
  43. Verheggen 2006, p. 194.
  44. Spaans 2012 CD-ROM deel 3, f. 48r.
  45. A.K.L. Thijs, *Antwerpen, internationaal uitgeverscentrum van devotieprenten 17de en 18de eeuw*, Leuven 1993.
  46. Verheggen 2006, p. 120, devotieprenten werden in de Republiek gemaakt door onder andere Jacob en Adriaen Mat-ham en Chrispijn de Passe. Schelte en Boëtius à Bolswert, geboren in het Friese Bolsward, waren ook actief op de devotio-nale markt, maar vestigden zich omstreeks 1620 in Antwerpen om vandaar uit ook de Noord-Nederlandse markt te bedienen.
  47. W.H. Savelsberg, *Die darstellung des Hl. Franziskus von Assisi in der flämischen malerei und graphik*, Rome 1992.
  48. *Hollstein's Dutch & Flemish etchings engravings and woodcuts 1450-1700*, Vol. LXV, the Wierix Family part VII, p. 26-53.
  49. Verheggen 2006, p. 245 en p. 240-241; L. Buijnsters-Smets, *Straatverkopers in beeld. Tekeningen en prenten van Nederlandse kunstenaars circa 1540-1850*, Nijmegen 2012, p. 28 en 52; Van der Waals 2006, p. 201 (inventaris koperplaten van Rombout van Hoeye, 1662), p. 213 (inventaris van Dancker Dankerts, 1667), p. 211 (inventaris Clement de Jonghe, 1679), p. 225 (fondslijst Nicolaes Visscher, ca. 1680).
  50. A.K.L. Thijs, 1993, p. 44, 109 en 142.
  51. Verheggen 2006, p. 183-196; A.K.L. Thijs, 'Notities voor een studie van de Antwerpse 17de-eeuwse suffragia', in: *De Gulden Passer* jaargang 61-62 (1983-1985), p. 561-594.
  52. Verheggen 2006, p. 192-194.
  53. De kerk van Willibrordus Kemp had zich in 1723 afgescheiden van Rome en de kant gekozen van de oud-bisschoppelijke cleresie, de latere oudkatholieke kerk. Kemp schreef ook een handleiding voor het bidden met suffragia: *Het godvruchtig gebruik der maendelijke patroon-briefjes, ofte onderregtingen hoe dat in de broederschappen Godt gedient, de heilige geert, en de eige zaligheid bevordert kan worden*, Utrecht uitgegeven door Theodor-us van den Eynden, 1713.
  54. Verheggen 2006, p. 214.
  55. De Kok 2007, p. 59-60.
  56. Zie voor een overzicht van alle broederschapsboekjes van de minderbroeders (met dank aan Theo Clemens): <http://resources.huygens.knaw.nl/broederschappen> en http://kadoc.kuleuven.be/trajecta_portal/nl/db/db_tc_broederschappen_lijst.php.
  57. Franciscus vanden Broecke, *Handtboeckken der Broederschap van de coorde van S. Franciscus, Inhoudedende vele schoone leeringhen ende devote oeffeningen*, Leuven 1616, p. 37.
  58. Vanden Broecke 1616, p. 7, 21-22, 41.
  59. *De kleine Geestelijke wijn-persse*, uitgave van wed. E.J. Tetroode, Amsterdam 1805, p. 25.
  60. *Wijn-persse* Tetroode 1805, p. 46-47.
  61. Luc Duerloo en Werner Thomas, *Albrecht en Isabella*, Turnhout 1998, p. 275 en 281.
  62. Zie: <http://gpdhome.typepad.com/royalfunerals/2010/08/carlos-hugo-begraven-in-habitj-benedictijnen.html>.
  63. *Wijn-persse* Tetroode 1805, p. 56-60.
  64. Verheggen 2006, p. 195.
  65. Nico Boerma (red.), *Kinderprenten volksprenten populaire grafiek in de Nederlanden 1650-1950*, Nijmegen 2014, p. 16-17.
  66. Boerma 2014, p. 721 en 850.
  67. Het schilderij is uitgebreid besproken en geanalyseerd door A. Blankert in: 'Schilderijen', p. 10-13 in: *Kunstbezit Parkstraatkerk*, catalogus Haags Gemeentemuseum, Den Haag 1978, p. 5-14. Hij identificeert diverse heiligen, waaronder de afbeelding van Johannes de Doper. Hij onderkent echter niet de boodschap die het schilderij duidelijk met zich meedraagt.

68. Zie bijvoorbeeld: *De bijbel in huis. Bijbelse verhalen op huisraad in de zeventiende en achttiende eeuw*, Catalogus Museum Catharijneconvent Utrecht, Zwolle 1992; J. van der Waals, *De prent-schat van Michiel Hinloopen*, Amsterdam 1988 en E. de Groot, *De atlas Blaeu-Van der Hem. De verzamelde wereld van een 17de-eeuwse liefhebber*, p. 329-336. Proefschrift, Houten 2001.

FRANCISCUS. GODS JONGLEUR

1. Vertaling: <http://www.franciscuscaansebeweging.nl>.
2. P. Ploutz, *Global warming. Handbook of ecological issues*, s.l. 2012, p. 40.
3. D. Nothwehr, *Ecological footprints. An essential Franciscan guide for faith and sustainable living*, Collegeville 2012, p. 74.
4. S. Agouridis, 'Ecology, theology and the world', in: J. Chryssavgis & B. Foltz (red.), *Toward an ecology of transfiguration. Orthodox Christian perspectives on environment, nature, and creation*, New York 2013, p. 77.
5. L. Boff, *Francis of Assisi*, New York 1982, p. 35.
6. De volledige tekst van Chesterton's *St. Francis* is te raadplegen via het Gutenberg project: <http://gutenberg.net.au/ebooks09/0900611.txt>.
7. E. Armstrong, *Saint Francis, nature mystic. The derivation and significance of the nature stories in the Franciscan legends*, Berkeley 1976, p. 6.
8. J. Sherman, *Storytelling. An encyclopedia of mythology and folklore*, Armonk 2008, p. 173.
9. Sherman 2008, p. 173.
10. S. Ivanov, *Holy fools in Byzantium and beyond*, Oxford 2006.
11. J. Seward, *Perfect fools. Folly for Christ's sake in Catholic and Orthodox spirituality*, Oxford 1980, p. 84.
12. M. L'Engle en W. Heywood, *The little flowers of St. Francis of Assisi*, New York 1998.
13. P. Bondanella, *The films of Roberto Rossellini*, New York 1991, p. 16-17.
14. J. Le Goff, *Saint Francis of Assisi*, Londen 2004, p. 33.
15. N. Haydock, *Movie Medievalism. The imaginary Middel Ages*, Jefferson 2008, p. 210.
16. I. Berlin, *The roots of romanticism*, Princeton 1999, p. 77.
17. T. Gallagher, *The adventures of Roberto Rossellini. His life and films*, New York 1998, p. 353-355.
18. Ik schreef daar al eerder uitvoerig over in: F.G. Bosman, *God houdt wel van een geintje. Kleine theologie van de humor*, Zoetermeer 2012.
19. H. Cox, *Het narrenfeest. Een theologisch essay over feestelijkheid en fantasie*, Bilthoven 1970.
20. G. de Haas, *De vaderen zijn niet meer. De sociale en religieuze identiteitsproblematiek in onze vaderloze cultuur*, Baarn 1978.
21. A. van Duinkerken, *Verdediging van carnaval*, Utrecht 1928.
22. F.G. Bosman, *God houdt van seks. Kleine theologie van de erotiek*, Utrecht 2015.
23. Marie Dennis (e.a.), *St. Francis and the foolishness of God*, Maryknolls 1993.
24. M. Francis, *Chastity, poverty, and obedience. Recovering the vision for the renewal of religious life*, San Francisco 2007, p. 70.
25. J. Talbot en S. Rabey, *The lessons of St. Francis. How to bring simplicity and spirituality into your daily life*, New York 1997.
26. L. Sargent, *Contemporary political ideologies. A comparative analysis*, Wadsworth 2009, p. 265.
27. C. Gudorf, 'Commentary on octogesima adveniensi', in: K. Himes en L. Cahill, *Modern Catholic social teaching. Commentaries and interpretations*, Washington 2005, p. 323.
28. P. McCormick, 'Whose justice? An examination of nine models of justice', in: *Journal of religion & spirituality in social work* (2003) 1, p. 18.
29. K. Wolf, *The poverty of riches. St. Francis of Assisi reconsidered*, New York 2003, p. 4.
30. Wolf, 2003, p. 36.
31. J. Hanska, 'And the rich man also died; and he was buried in hell. The social ethos in mendicant sermons', in: *Bibliotheca historica* 28 (1997).

REGISTER

In dit register zijn persoonsnamen, plaatsen en zaken opgenomen die van belang zijn voor Franciscus, zijn verbeelding in de kunst en de ordegeshiedenis. 'Franciscus' is niet opgenomen. De noten zijn niet verwerkt in dit register.

A

Actus Beati Francisci et sociorum eius 29
 Ad Olivas (klooster) 29
 Adam 119, 128, 130, 144
 Agnus Dei 174
 Agostino (broeder) 78
 Aix-en-Provence 112
 Alaerd (gardiaan) 53
 Alberus, Erasmus 147
 Albrecht VII van Oostenrijk 174
Alcoran 125, 147
 Alighieri, Dante 90, 206
 Alkmaar 100, 109
 Allerheiligste Drievuldigheid 111
 Allerzielen 174
 Al-Malik al-Kamil (sultan) 82
 Alpen 95
 altaarstuk 12, 13, 15, 17, 26, 42, 78, 80, 82-86, 89-92, 126, 128, 135, 143, 176
alter angelus 74, 76
 alter Christus 9, 10, 15, 20-22, 44, 45, 74, 78, 81, 85, 91, 92, 119, 122, 125, 127, 128, 133, 144-147
 alter Franciscus 25, 34, 90, 91, 134
 Alverna, klooster van 44, 114, 116
 Amersfoort 99
 Ammerzoden 116
 Amsterdam 41, 42, 54, 99, 101, 106, 108, 110-112, 114, 116, 117, 119, 147, 155, 173
 amulet 173
 Ancona 29
 Andriessen, Mari 40, 41
 Angelico, Fra 82, 83
 Anjou, Johanna I van 80
 Antonius Abt 90, 91
 Antiochië, Ignatius van (bisschop) 90
 antirevolutionairen 31
 Antwerpen 52, 97, 100, 105, 111, 140, 149, 158, 163, 169, 170, 176
 apocalyps 10, 72, 74
 apostel 17, 50, 67, 72, 115, 128

apostolaat 108, 114, 115
 apostolisch vicaris 106, 108, 151
 Aquino, Thomas van 8, 26
 d'Arezzo, Margaritone 13
 Arles 78, 79, 85, 86
 armen 8, 9, 45, 47, 50, 57, 58, 62, 78, 125, 155, 172, 175, 183, 187, 192-195
 'armen van Lyon' 8
 armoede 8-10, 27, 34, 42, 45, 57, 58, 65, 69, 71, 73, 76, 77, 85, 87, 89, 90, 92, 95, 130, 135, 150-152, 155, 158, 160, 172, 174, 183, 189, 192-195
 Arnhem 99, 101
 asceten 8, 90
 Assisi 7-10, 12, 13, 15-17, 19, 21, 31, 32, 34, 41, 42, 47, 50, 55, 58, 59, 65, 67, 69, 71-78, 81, 87, 91, 92, 100, 105, 120, 127, 128, 168, 173, 187, 194
 assistentiekloosters 114
 Asti, Andrea da 91
 Aswoensdag 190
 Atrecht 100
 augustijnen 173
 Augustinus
 Augustus (keizer) 84
 Aureool 21, 45, 71, 166
 Avignon 97
 Avila, Theresia van 26, 170

B

Babberich 112, 114
 Bagnoregio, Bonaventura van (zie: Bonaventura)
 Barbé, Jan-Baptist 141, 161
 Bardikapel 78, 79, 81, 82, 84
 Bardipaneel 70
Barfüßer Mönche Eulenspiegel und Alcoran 125
 barmhartigheid 55, 57, 77, 193
 Barocci, Federico 126, 135, 140
 Bartolo, Taddeo di 85, 86
 basiliek van Lateranen 74, 76
 Bataafse Republiek 110
 Beaulieu (klooster) 100
 bedelaars 13, 57, 131, 187
 bedelbroeders 122
 bedelorde(n) 9, 12, 27, 206
 bedelzak(ken) 58, 59
 Beek, Jan Lucas van der (graveur) 173

COLOFON

Franciscus van Assisi verschijnt ter gelegenheid van de tentoonstelling in Museum Catharijneconvent, van 5 maart t/m 5 juni 2016

Uitgave

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com
Museum Catharijneconvent, Utrecht
info@catharijneconvent.nl
www.catharijneconvent.nl

Teksten

Frank Bosman
Kees van Dooren
Gerard Pieter Freeman
Machtelt Brüggem Israëls
Henk van Os
Bert Roest
Evelyne Verheggen

Tekstredactie

Loes Visch / XXLV boekproducties

Beeldredactie

Kees van Schooten / Museum Catharijneconvent

Fotografie

Alle foto's van kunstvoorwerpen uit de collectie van Museum Catharijneconvent zijn gemaakt door Ruben de Heer, Utrecht, tenzij anders vermeld.
Overige fotografen/rechthebbenden staan vermeld bij de betreffende afbeeldingen.

Eindredactie en coördinatie

Inge Schriemer / Museum Catharijneconvent

Vormgeving

Miriam Schlick / Extrablond, Amsterdam

© 2016 WBOOKS / Museum Catharijneconvent

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Dege-
nen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2016.

ISBN 978 94 625 8128 9
NUR 680

Tweede druk, 2016

Afbeelding omslag

Franciscus in een landschap met vogels en bloemen, **Francesco Coppola Castaldo**, 1878, olieverf op doek, 55 x 95 cm, Uden, Museum voor Religieuze Kunst, 4872. Foto Niels den Haan

Kaart binnenkant omslag

Miriam Schlick / Extrablond, Amsterdam